

Ἐκκλησιολογικὲς διαστάσεις τῆς Εὐχαριστιακῆς Θεολογίας

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

1. Εἰσαγωγικὲς γνωσιολογικὲς ἐπισημάνσεις

Προσεγγίζοντας στοχαστικά τόσο ἀπὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅσον καὶ τὴ μυστηριακὴ πεμπουσία τῆς θεανθρώπινης Ἐκκλησίας, συνειδητοποιοῦμε ὅτι ἡ γνωστικὴ αὐτὴ προσπέλαση ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς καθ' ὅλου Ὁρθόδοξης Γνωσιολογίας, ἡ ὁποία, –ὡς προσπάθεια γνώσεως γενικὰ τῆς θείας πραγματικότητος– δὲν εἶναι ἀπλῆ νοσηριακὴ λειτουργία, ἀλλὰ (πρέπει νὰ) θεμελιώνεται σὲ ἀνακλαστικὴ καὶ κατοπτρικὴ βιωματικὴ ἐμπειρία. Μὲ τὴν ἐμπειρία αὐτὴ μέσα στὸ κάτοπτρον τῆς ψυχῆς μας βιώνουμε μὲ μέθεξιν τὸ κατὰ κάποιον τρόπο κατοπτριζόμενον καὶ «καθορώμενον» περιεχόμενον τῆς ποικιλόμορφης αὐτοαποκαλύψεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ αὐτοαποκάλυψη αὐτὴ ἐκτυλίσσεται μπροστὰ μας ἀφ' ἑνὸς μὲ τὰ «ἐνσημαινόμενα» στὸ βιβλίον τῆς ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς κτίσεως· ἀφ' ἑτέρου μὲ τὰ δρώμενα ἀπὸ τὴ Θεία Χάρη, ἡ ὁποία «ἐπεφάνη» καὶ συνεχίζει νὰ ἐπιφαίνεται μέσα στὴν Ἱστορία τοῦ ἔργου τῆς σωτηρίας· καὶ τρίτον μὲ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη καὶ μὲ τὴν ἐρμηνεύουσα αὐτὲς Ἱερὰ Παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ χρησιμοποιοῦν τρόπους ἐκφράσεως κατανοητοὺς στὴν ἀνθρώπινη διάνοια. Ἡ Θεολογία, ποὺ καλλιεργεῖται μέσα στὸ θερμοκήπιον τῆς Ἐκκλησίας, τροφοδοτεῖται ἀπὸ Αὐτὴν καὶ ἀναπτύσσεται «ἐν Αὐτῇ, δι' Αὐτῆς καὶ δι' Αὐτῆν»¹.

Ἀλλὰ μέσα στὰ πλαίσια αὐτά –ὅπως ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς Θεολογίας, ἔτσι καὶ– ἡ Εὐχαριστιολογία καὶ ἡ Ἐκκλησιολογία, στηριζόμενες στὴ λειτουργικὴ ἐμπειρία, στὴν ὁποία θεμελιώνονται καὶ τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας, ἐρευνοῦν καὶ τὰ σχετικὰ πρὸς αὐτὲς στοιχεῖα τῆς μνημονευθείσης αὐτοαποκαλύψεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ τόσο μὲ ἱστορικοφιλολογικόν, ἱστορικοκριτικόν, ἱστορικοαρ-

1. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Φαινομενολογία καὶ Δεοντολογία τῆς Ἑλληνικῆς Θεολογίας στὸ λυκαυγὲς τῆς τρίτης χιλιετίας*, Ἀθήναι 2006. σσ. 13-18.

χαιολογικό και ιστορικογενετικό στοχασμό, ὅσον και μὲ τὴ σωφρόνως χωρὶς ἀκρότητες χρησιμοποιουμένη συμβολικὴ καὶ ἀλληγορικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Ψ/Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη συντελεῖ στὸ νὰ κατανοοῦμε «τὰ νοητὰ διὰ τῶν αἰσθητῶν, τὰ ἄϋλα διὰ τῶν ὑλικῶν καὶ τὰ θεῖα διὰ τῶν ἀνθρωπίνων»².

Ὅσον ἀφορᾷ στὴ χρῆση τῆς συμβολικῆς λειτουργικῆς μεθόδου, πρέπει νὰ τονίσουμε, ὅτι ἡ πατερικὴ χρῆση αὐτῆς φανερῶνει ὑπέρβαση τῆς πλατωνικῆς ἢ νεοπλατωνικῆς παραδόσεως περὶ προτύπων ἰδεῶν καὶ συμβολικῶν ἀπεικασμάτων αὐτῶν, δοθέντος ὅτι οἱ τύποι καὶ τὰ σύμβολα, πού χρησιμοποιοῦνται στὴν τελεσιουργία καὶ ἐρμηνεία τῶν Μυστηρίων, δὲν εἶναι σημεῖα, τὰ ὁποῖα μὲ νοητικὲς κατηγορίες ὑποσημαίνουν θεῖα ὑπερβατικὴ πραγματικότητα, πού εἶναι μακρὰν τοῦ ἐκάστοτε τελουμένου Μυστηρίου. Κάθε Μυστήριο, στὸ ὁποῖο εἶναι παροῦσα καὶ ἐνεργοῦσα ἡ παντοδυναμία καὶ ἀγάπη τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, καθιστᾷ δυνατὴ τὴ συμμετοχικὴ βίωση τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Θεανθρώπου, πού ἐνεργοποιεῖται μέσα στὴν Ἐκκλησία μὲ τὶς μυστηριακὲς τελετὲς τῆς. Τὰ σύμβολά τῆς δὲν εἶναι σκιώδης προβολὴ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ σημεῖα τῆς ἐνεργοῦ παρουσίας Του. Οἱ τελετὲς τῶν Μυστηρίων δὲν ἔχουν ἀπλῶς τυπολατρικὸ ἢ φολκλορικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ καθιστοῦν αἰσθητὴ τὴν ἐντελέχεια τοῦ ὅλου Μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας, στὸ ὁποῖο ἀφ' ἑνὸς ὁ Θεός (ὁ Πατήρ) διὰ τοῦ Χριστοῦ (τοῦ Υἱοῦ) ἐν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι ἀγιάζει τὴν Ἐκκλησία καὶ συνεχίζει τὸ ἔργο τῆς σωτηρίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ Ἐκκλησία ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι διὰ τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς, προσφέρει στὸν Θεόν (τὸν Πατέρα) τὴ δοξολογικὴ καὶ εὐχαριστιακὴ λατρεία. Ἔτσι κάθε μυστηριακὴ λειτουργικὴ πράξη σημαίνει συνάντηση μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου· εἶναι διάλογος μεταξὺ τοῦ καλοῦντος καὶ ἀοράτως ἐνεργοῦντος Θεοῦ καὶ τοῦ πιστοῦ, ὁ ὁποῖος ἐλευθέρως, ἐκουσίως καὶ συνειδητῶς δίδει ἀπάντηση· εἶναι ἀνταλλαγὴ ἀγάπης, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω καὶ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω· εἶναι κατερχομένη καὶ ἀνερχομένη κίνηση, πού καθιστᾷ ἐποπτικὸ καὶ συνειδητὸ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Θεός κατέρχεται στὸν ἄνθρωπο καὶ ὁ Θεός ἀνέρχεται στὸν Θεό³.

2. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΟΥ, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, Migne Ἐ.Π. 3, 376-389, 437.

3. ΘΕΩΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Οἱ συμβολισμοὶ στὶς λειτουργικὲς μορφὲς τῶν ἐπιτὰ Μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας*: Πρόλογος στὸ ἔργο: ΜΕΝΤΙΔΑΚΗ Γ., *Τὰ ἐπιτὰ Μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας μας - Τύπος καὶ Συμβολισμὸς*, Ἡράκλειο 2008.

Ἄν οἱ ἐπισημάνσεις αὐτὲς ἰσχύουν γιὰ ὅλα τὰ Μυστήρια καὶ τὶς μυστηριοειδεῖς ἱερὲς τελετὲς τῆς Ἐκκλησίας, πολὺ περισσότερον ἰσχύουν γιὰ τὸ Μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας, κατὰ τὴν τέλεση τοῦ ὁποῦ βιώνουμε ἐμφανικώτερα στὸ ἐκάστοτε παρὸν τὸν λειτουργικὸ χρόνο, τὴ λατρευτικὴ Ἀνάμνηση, τὴν Ἐπίκληση⁴ καὶ τὴ συσσωμάτωση μὲ τὸν Χριστό.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι στὸ παρὸν εὐσύννοπτο πόνημα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξιχνιάσουμε καὶ διαφωτίσουμε πλήρως τὴν ἐμβέλεια τῶν διαστάσεων τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας καὶ νὰ συλλάβουμε ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς παραμέτρους τῶν συναρτήσεων αὐτῆς πρὸς τὸ μυστηριακὸ πλάτος καὶ βάθος τῆς θεανθρωπίνης Μιάς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ συναρτήσεις αὐτὲς δὲν εἶναι μόνον ὀρατές, ἐπίγειες καὶ ὀριζόντιες, ἀλλὰ καὶ ἀόρατες, οὐράνιες καὶ κατακόρυφες.

Στὴ συνέχεια –ὑπὸ τὴν ὀπτικὴ γωνία τῶν ἐπισημάνσεων αὐτῶν– θὰ χρησιμοποιήσουμε τὸν συνδυασμὸ τοῦ καταφατικοῦ καὶ ἀποφατικοῦ στοχασμοῦ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῆς Ἱ. Παραδόσεως καὶ τῆς Πατερικῆς διδαχῆς, γιὰ νὰ ὑπομνήσουμε ἀφ' ἑνὸς χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες περὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ ἀφ' ἑτέρου μερικὸς κεντρικὸς ἄξονες τῆς θεωρήσεως τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὴν Ἐκκλησία.

2. Ἱστορικὸ Ἀνθολόγιο χαρακτηριστικῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς Θ. Εὐχαριστίας

α) Ὁ Ἄπ. Παῦλος καὶ οἱ Εὐαγγελιστές, ποὺ εἶχαν γνωρίσει τὴ Θεολογία τοῦ Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν, θεωροῦν ὡς ἀναμφισβήτητο γεγονός τὸ ὅτι ἡ Θεία Εὐχαριστία, ποὺ παραδόθηκε ἀπὸ αὐτὸν τὸν Κύριο, ἐτελεῖτο μέσα στὰ ὄρια τῆς λατρείας τῶν πρώτων χριστιανικῶν-ἐκκλησιαστικῶν κοινοτήτων «εὐσχημόνως καὶ κατὰ τάξιν» (Α΄ Κορ. ιδ΄, 40). Ἡ λατρεία αὐτὴ δὲν περιελάμβανε μόνον λόγους καὶ ὕμνους, ἀλλὰ καὶ μυστηριακὲς πράξεις.

Ἐκ τῆς Α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς γνωρίζουμε, ὅτι ὑπῆρχε ἕνα «Κυριακὸν δεῖπνον» (ια΄, 20) μὲ χρῆση τόσο τῆς «κλάσεως» τοῦ ἄρτου, ὅσον καὶ τοῦ ποτηρίου. Τὸ «Κυριακὸν Δεῖπνον» ἐπαναλαμβάνει ὅτι συνέβη κατὰ τὴν

4. Ἔνθ' ἄνωτ.

ἐσπέρα τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ περιέχει λόγους εὐχαριστίας⁵. Κατὰ τοὺς *Ματθαῖο* καὶ *Μάρκο* στοὺς περὶ ἄρτου λόγους ἀκολουθοῦν ἀμέσως οἱ λόγοι περὶ τοῦ ποτηρίου, ἐνῶ κατὰ τοὺς *Λουκᾶ* καὶ *Ἀπ. Παῦλο* πρὶν ἀπὸ τοὺς λόγους ὑπάρχει ἀκριβέστερος χρονικὸς προσδιορισμὸς: «μετὰ τὸ δειπνήσαι»⁶. Πιθανῶς κατὰ τὸν Μυστικὸ Δείπνο ἢ παράδοση τοῦ μυστηριακοῦ ἄρτου καὶ ἢ παράδοση τοῦ εὐχαριστηριακοῦ ποτηρίου ἔγινε χωριστὰ καὶ μόνον στὴ λειτουργικὴ πράξι τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας οἱ δύο αὐτὲς τελετουργικὲς πράξεις ἐνώθησαν μεταξύ τους⁷.

Στὶς *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων* καὶ στὶς *Ἐπιστολὲς τοῦ Ἀπ. Παύλου* γίνεται λόγος γιὰ τὴν τέλεση τῆς Θ. Εὐχαριστίας μέσα στὶς λειτουργικὲς συναξεῖς τῶν

5. Πρὸβλ. MARTIMORT A. - G., *L'Église en Prière - Introduction à la Liturgie*, Paris - Tournau (Βέλγιο) - Rome - New York 1961· γεομ. μετάφραση, στὴν ὁποία παραπέμπουμε, ἀπὸ Mirjam Prager ὑπὸ τὸν τίτλο *Handbuch der Liturgiewissenschaft*, Freiburg - Basel - Wien 1965, τ. 1, σ. 279. Πρὸβλ. FENDT L., *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Berlin 1958, σ. 12.

6. Α΄ Κορ. 11, 23-26: «... Κύριος Ἰησοῦς... ἔλαβεν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ εἶπε· λάβετε φάγετε· τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐστὶν ἐν τῷ ἐμῷ αἵματι· τοῦτο ποτεῖτε, ὡσάκις ἂν πίνητε, εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν».

Ματθ. 26, 26-28: «Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς τὸν ἄρτον καὶ εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς καὶ εἶπε· λάβετε, φάγετε· τοῦτό ἐστὶ τὸ σῶμά μου. Καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· πῖτε ἐξ αὐτοῦ πάντες· τοῦτο γάρ ἐστὶ τὸ αἷμά μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφρονι ἀμαρτιῶν».

Μάρκ. 14, 22-24: «Καὶ ἐσθιόντων αὐτῶν λαβὼν ὁ Ἰησοῦς ἄρτον εὐλογήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς καὶ εἶπε· λάβετε, φάγετε· τοῦτό ἐστὶ τὸ σῶμά μου. Καὶ λαβὼν τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς. Καὶ ἔπιον ἐξ αὐτοῦ πάντες. Καὶ εἶπεν αὐτοῖς· τοῦτό ἐστὶ τὸ αἷμα μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυνόμενον»

Λουκ. 22, 15-19: «Καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς· ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῆ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Καὶ δεξιόμενος τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπε· λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε ἑαυτοῖς... Καὶ λαβὼν ἄρτον εὐχαριστήσας ἔκλασε καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς λέγων· τοῦτό ἐστὶ τὸ σῶμά μου τὸ ὑπὲρ ὑμῶν διδόμενον· τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν. Ὡσαύτως καὶ τὸ ποτήριον μετὰ τὸ δειπνήσαι λέγων· τοῦτο τὸ ποτήριον ἢ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ αἵματί μου, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον».

Ἰω. 6, 48-56: «Ἐγὼ εἰμι ὁ ἄρτος ὁ ζῶν ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς... Ἄμην ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐὰν μὴ φάγητε τὴν σάρκα τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ πίνετε αὐτοῦ τὸ αἷμα, οὐκ ἔχετε ζωὴν ἐν ἑαυτοῖς. Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον... ἡ γὰρ σὰρξ μου ἀληθῶς ἐστὶ βρῶσις καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθῶς ἐστὶ πόσις. Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἐν ἐμοὶ μένει, καὶ γὰρ ἐν αὐτῷ».

7. JUNGSMANN J. A., *Missarum Sollemnia*, Wien - Freiburg - Basel ⁵1962, τ. 1, σ. 10.

μελῶν τῆς Ἐκκλησίας: «Ἦσαν δὲ προσκατεροῦντες τῇ διδαχῇ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῇ κοινωνίᾳ καὶ τῇ κλάσει τοῦ ἄρτου καὶ ταῖς προσευχαῖς...» (Πράξ. β', 42-47). Ὁ Ἀπ. Παῦλος ἐρωτᾷ τοὺς Κορινθίους: «Τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν; Τὸν ἄρτον, ὃν κλῶμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν;» (Α' Κορ. ι', 16).

Οἱ ἀναφερθεῖσες μικρὲς διαφορὲς περὶ τοῦ χρόνου τῆς παραδόσεως τοῦ ποτηρίου ἐξηγοῦνται ἐκ τῶν λειτουργικῶν αὐτῶν συνάξεων, μέσα στίς ὁποῖες ὑπῆρχε παράδοση νὰ μεταβιβάζωνται οἱ σχετικοὶ λόγοι τοῦ Κυρίου ἀπὸ στόμα σὲ στόμα. Ἔτσι μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου δημιουργήθηκαν μέσα στίς ἐκκλησιαστικὲς κοινότητες μερικὲς ἀσημαντεσ διαφορὲς στοὺς λόγους αὐτοὺς. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἐπέδρασαν ἀκριβῶς καὶ στὴν προφορικὴ παράδοση τῶν Εὐαγγελίων, ἡ ὁποία καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συγγραφή τῶν *Συνοπτικῶν* κυκλοφοροῦσε καὶ μεταδιδόταν στοὺς πιστοὺς τῆς Ἐκκλησίας⁸. Καὶ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο χρησιμοποιεῖται ὡς πηγή γιὰ τὴ μελέτη τῆς πρωτοχριστιανικῆς λατρείας⁹.

β) Ἡ περιγραφή τοῦ βιβλίου τῆς Ἀποκαλύψεως γιὰ τὴ λατρεία στὸν ὑπερουράνιο κόσμον εἶναι σὲ πολλὰ ἀποτύπωση τῆς λατρευτικῆς πράξεως, πού ἐπικρατοῦσε ἤδη στὴν Ἐκκλησία. Ὁ θεόπνευστος συγγραφεὺς βλέπει τὸ ὄλον πνεῦμα τῶν ἐσχάτων καιρῶν μέσα στὰ πλαίσια τῆς πρωτοχριστιανικῆς εὐχαριστιακῆς λατρείας, ἡ ὁποία ἔχει ἀντιστοιχίεσ καὶ προβολὲσ στὸν ἐρχόμενον νέον Αἰῶνα τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ βρῖσκει σ' αὐτὸν τὴν τελειώσή της. Ὅ,τι τελεσιουργεῖται στὴν πρωτοχριστιανικὴ λατρευτικὴ εὐχαριστιακὴ σύναξη ἐμφανίζεται κατὰ κάποιον τρόπο ὡς βίωση ἐκείνου, πού τελεσιουργεῖται πάνω στὸ οὐράνιο θυσιαστήριον¹⁰.

8. Πρὸβλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, Ἀθήναι 1952, σ. 128.

9. «Εἷς τῶν σκοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου τούτου εἶναι νὰ παρουσιάσῃ τὴν σχέσιν μεταξὺ τῆς λατρείας τῶν πρώτων χριστιανικῶν κοινοτήτων καὶ τοῦ ἱστορικοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ». Γι' αὐτὸ μέσα στὸ Εὐαγγέλιο αὐτὸ «ὁ ἀντιδοκητισμός» τοῦ Ἰωάννου «ἔχει σχέσιν τόσοσ πρὸς τὸν ἱστορικὸν Ἰησοῦν, ὅσον καὶ πρὸς τὸν ἐν τοῖς Μυστηρίοις τῆς Ἐκκλησίας παρόντα Χριστόν»: ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Α', σ. 118. CULLMANN O., *Christentum und Gottesdienst*, Zürich 1950, σσ. 38 ἐξ., 112-114.

10. CULLMANN O., *ἐνθ' ἀνωτ.*, σ. 11. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ Π., *Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου*, ἐν Ἀθήναις 1950, σσ. 50 ἐξ. Περισσότερα περὶ τῶν σχέσεων Καινῆς Διαθήκης καὶ λατρευτικῆς ζωῆς βλ. στὴ μελέτη: ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Φαινομενολογικὴ ἐξέτασις τῶν σημειῶν ἐπαφῆς μεταξὺ τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, ἐν Ἀθήναις 1968. Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀνακοινώθηκε σὲ γερμανικὴ γλώσσα στὸ Γ' Διεθνὲς Συνέδριον τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ὁξφόρδη, Σεπτ. 1965).

γ) Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας († περὶ τὸ 110) στὶς διάφορες ἐπιστολές του ἀναφέρει πολλὰ στοιχεῖα τῆς λειτουργικῆς εὐχαριστιακῆς πράξεως τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Συρίας κατὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ 2ου αἰῶνος. Κύριος προεστὼς τῆς Εὐχαριστίας εἶναι ὁ ἐπίσκοπος: «Μηδεὶς χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου τι πρᾶστέτω τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ἐκκλησίαν· ἐκείνη βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω ἢ ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπον οὔσα, ἢ ᾧ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ...» (Πρὸς Σμυρναίους ἡ', 1-2). Τὸ εὐχαριστιακὸ «ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέρχεσθαι»¹¹ γίνεται «προκαθημένου τοῦ ἐπισκόπου εἰς τόπον Θεοῦ καὶ τῶν πρεσβυτέρων... καὶ τῶν διακόνων» (Πρὸς Μαγνησ. στ', 1). Πρέπει μὲ ἐνότητα «μᾶ εὐχαριστία χρῆσθαι. Μία γὰρ σὰρξ τοῦ Κυρίου ἡμῶν... καὶ ἐν ποτήριον εἰς ἔνωσιν τοῦ αἵματος αὐτοῦ, ἐν θυσιαστήριον... Εἷς γὰρ ἄρτος τοῖς πᾶσιν ἐθρίφθη καὶ ἐν ποτήριον τοῖς ὅλοις διενεμήθη. Ἐν θυσιαστήριον πάση τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ εἷς ἐπίσκοπος ἅμα τῷ Πρεσβυτερίῳ καὶ τοῖς διακόνοις» (Πρὸς Φιλαδέλφ. δ', 1 ἐξ.). Πρέπει νὰ «συνερχώμεθα ἐν μιᾷ πίστει καὶ ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ... ἓνα ἄρτον κλώντες, ὅς ἐστι φάρμακον ἀθανασίας, ἀντίδοτος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν, ἀλλὰ ζῆν ἐν Χριστῷ διὰ παντός» (Πρὸς Ἐφ. κ', 2). Ἀπὸ τίς ἐπισημάνσεις αὐτὲς κατανοοῦμε γιατί ὁ Ἰγνάτιος γράφει πρὸς τοὺς Ρωμαίους (ζ', 3): «Ἄρτον Θεοῦ θέλω, ὃ ἐστι σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ... καὶ πόμα θέλω τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἀγάπη ἄφθαρτος»¹².

δ) Τὰ κεφάλαια θ', ι', καὶ ιδ' τῆς «Διδαχῆς» τῶν δώδεκα Ἀποστόλων (γ' αἰ.) περιέχουν πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν τέλεση τῆς Θ. Εὐχαριστίας κατὰ τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰῶνος: «Οὕτως εὐχαριστήσατε· πρῶτον περὶ τοῦ ποτηρίου: Εὐχαριστοῦμέν σοι, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ἀγίας ἀμπέλου..., ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· Σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας (Ἀμήν). Περὶ δὲ τοῦ κλάσματος: Εὐχαριστοῦμεν, Πάτερ ἡμῶν, ὑπὲρ τῆς ζωῆς καὶ γνώσεως, ἧς ἐγνώρισας ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ τοῦ παιδός σου· Σοὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας (Ἀμήν). Τὸ Ἀμήν λέγεται ἐκ μέρους τοῦ συμμετέχοντος λαοῦ.

Στὴ συνέχεια εἶναι σημαντικὲς οἱ ἐκκλησιολογικὲς ἐπισημάνσεις τῆς «Διδαχῆς»: «Ὡσπερ ἦν τοῦτο (τό) κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν... Μετὰ τὸ ἐμπλησθῆναι οὕτως εὐχαριστήσατε: ...Μνήσθητι, Κύριε, τῆς Ἐκκλησίας σου τοῦ... τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου

11. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε.Δ., *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Α', Ἀθήναι 1991, σ. 135, ὑπόσημ. 4.

12. Βλ. περισσότερα στὴ συλλογὴ: SOLANO J., *Textos eucharisticos primitivos*, τόμ. 1, Madrid 1952, σσ. 43-51.

καὶ συναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἁγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν...». Εὐγλωττον εἶναι καὶ τὸ ἐσχατολογικὸν τέλος τῆς εὐχαριστιακῆς εὐχῆς τῆς «Διδαχῆς»: «Ἐλθέτω Χάρις καὶ παρελθέτω ὁ Κόσμος οὗτος... Εἴ τις ἅγιός ἐστιν, ἐρχέσθω· εἴ τις οὐκ ἔστι, μετανοεῖτω· μαρاناθά. Ἀμήν»¹³.

ε) Ὁ ἅγιος Ἰουστίνος († περὶ τὸ 165) στὴν Α΄ Ἀπολογία (κεφ. 65-67) παρέχει ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς τελεσιουργίας τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας ὄχι μόνο στὴ Ρώμη, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀλόκληρο τὸν χριστιανικὸ κόσμο, τὸν ὁποῖο ὁ φιλόσοφος αὐτὸς καὶ μάρτυς εἶχε διατρέξει ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς. Στὴ Λειτουργία αὐτὴ συμμετέχουν οἱ πρὶν ἀπὸ αὐτὴν βαπτισθέντες καὶ «φωτισθέντες», ὑπὲρ τῶν ὁποίων προσεύχονται οἱ πιστοί. Στὴ συνέχεια οἱ πιστοὶ «ἀλλήλους φιλῆματι ἀσπάζονται» καὶ συνοδεύουν μὲ τὸ «Ἀμήν» τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων.

Παραλείποντες τὶς τελετουργικὲς λεπτομέρειες, τὶς ὁποῖες μᾶς δίδει ὁ Ἰουστίνος, ἐπισημαίνουμε τὶς πληροφορίες, ποὺ μᾶς δίδει τόσο γιὰ τὴ σύνδεση τῆς Θ. Εὐχαριστίας μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινωνικὴ διακονία καὶ ἀλληλεγγύη, ὅσον καὶ γιὰ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴν Εὐχαριστιακὴ Θεία Λειτουργία¹⁴.

στ) Κατὰ τὸν *Εἰρηναῖον* (β΄ αἰ.) στὴ Θ. Εὐχαριστία «ὁ ἀπὸ τῆς γῆς ἄρτος, προσλαβόμενος τὴν ἐπίκλησιν Θεοῦ, οὐκέτι κοινὸς ἄρτος ἐστίν, ἀλλ' εὐχαριστία ἐκ δύο πραγμάτων συνεστηκυῖα, ἐπιγείου καὶ οὐρανοῦ». Ἔτσι «καὶ τὰ σώματα ἡμῶν μεταλαμβάνοντα τῆς εὐχαριστίας μηκέτι εἶναι φθαρτὰ τὴν ἐλπίδα τῆς εἰς αἰῶνα ἀναστάσεως ἔχοντα» (*Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως Δ*, 18)¹⁵.

ζ) Ἡ «Ἀποστολικὴ παράδοσις» τοῦ Ἰπολύτου († 235) ρίπτει ἄπλετο φῶς πρὸς κατανόηση τῆς ἐξελίξεως τῆς παλαιοχριστιανικῆς λατρείας¹⁶. Πρὶν ἀπὸ τὶς

13. Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὰ εὐχαριστιακὰ κείμενα τῆς «Διδαχῆς», βλ. στὰ ἐξῆς: JUNGSMANN J.A., *Missarum Sollemnia*, τ. 1, σσ. 15 ἐξ. LIETZMANN H., *Messe und Herrenmahl*, Bonn 1926, σσ. 230-238. SOLANO J., μν. ἔ., σ. 53-55. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε.Δ., ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 137-132.

14. Γιὰ περισσότερες λεπτομέρειες βλ. BECKMANN J., *Quellen zur Geschichte des christlichen Gottesdienstes*, Gütersloh 1956, σσ. 4-6. SOLANO J., ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 53-55. HANGGI A. - PAHL I., *Prex - Eucharistica - Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, Friburg Ἐλβετίας 1968, σσ. 68-70.

15. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε.Δ., ἔνθ' ἄνωτ., σσ. 144-145. SOLANO J., ἔνθ' ἄνωτ., σ. 76.

16. Λεπτομέρειες βλ. στὰ ἐξῆς δημοσιεύματα: BOTTE B., *La tradition apostolique. Texte latin. Introduction, Traduction et Notes* (Sources chrétiennes, 11), Paris 1946. HANSENS J. M.,

εὐχαριστιακὲς εὐχὲς ὑπάρχει διαμορφωμένος ὁ εὐχαριστιακὸς διάλογος κλήρου καὶ τῶν παρόντων στὴν λατρευτικὴ σὺνάξη:

- Ἐπίσκοπος: Ὁ Κύριος μεθ' ὑμῶν (=Dominus vobiscum)
- Λαός: Καὶ μετὰ τοῦ πνεύματός Σου (=Et cum spiritu tuo)
- Ἐπίσκοπος: Ἄνω τὰς καρδίας (=Sursum corda)
- Λαός: Ἔχομεν πρὸς τὸν Κύριον (=Habemus ad Dominum)
- Ἐπίσκοπος: Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ (=Gracias agamus Domino)
- Λαός: Ἄξιον καὶ δίκαιον (=Dignum et justum est)¹⁷.

Ἡ εὐχαριστιακὴ τελεσιουργία, κατὰ τὸν Ἱππόλυτο, περιέχει τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου *περὶ συστάσεως τοῦ Μυστηρίου, Ἀνάμνηση* (Μεμνημένα – Memores) καὶ πυρῆνα *Ἐπίκλησεως*: «Καὶ ἀξιούμέν Σε, ὅπως καταπέμψης τὸ ἅγιόν Σου Πνεῦμα ἐπὶ τὴν θυσίαν τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας, (ἦν) ἐνώσας δοίης πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἁγίοις εἰς πλήρωσιν Πνεύματος ἁγίου...» (=Et petimus, ut mittas Spiritum tuum sanctum in oblationem Sanctae Ecclesiae; in unum congregans, des omnibus qui percipiunt [de] Sanctis in repletionem Spiritus Sancti...»). Μὲ τὴν ἐπίκληση αὐτὴ ζητεῖται ἡ κάθοδος τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τῆς προσφορᾶς (oblatio) τῆς Ἐκκλησίας, ὥστε οἱ μεταλαμβάνοντες νὰ δέχωνται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ Ἐπίκληση αὐτὴ ἐξελίχθηκε στὴ συριακὴ-βυζαντινὴ Ἐπίκληση ὡς κυρία προϋπόθεση τῆς Θ. Εὐχαριστίας, δηλ. σὲ Ἐπίκληση πρὸς κάθοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου¹⁸.

Ἡ «Ἀποστολικὴ παράδοσις» τοῦ Ἱππολύτου παρέχει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀγάπες¹⁹ καὶ γιὰ τὴν κατ' οἶκον φυλαττομέ-

La liturgie d'Hippolyte, Roma 1959. QUASTEN J., *Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima*, Bonn 1935-1937, σσ. 26-33. SOLANO J., *μν. ἔ.*, σσ. 116-123.

17. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε.Δ., *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεῦχος Α', σ. 160.

18. *Αὐτόθι*, σ. 161. HÄNGGI A. - PAHL I., *Prex Eucharistica - Textus... selecti*, Friburg Ἐλβετίας 1968, σσ. 80-81.

19. Γιὰ τὶς συνεστιάσεις τῶν μελῶν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας στὶς καθιερωμένες ἀγάπες, ποὺ γίνονταν κάπως λατρευτικὰ καὶ ἄλλοτε συνδυάζονταν μὲ τὴν τελεσιουργία τῆς Θ. Εὐχαριστίας καὶ ἄλλοτε ἦταν μιὰ ξεχωριστὴ ἐκδήλωση, βλ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ ΠΑΝ., *Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας*, σ. 189 ἔξ. LIETZMANN H., *Messe und Herrenmahl*, Bonn 1926, σσ. 197-210. VÖLKER K., *Mysterium und Agape*, Gotha 1927. JUNGSMANN J. A., *Agape*, *Zeitschrift Katholischer Theologie*, 75 (1953), σ. 218 ἔξ.

νη Θ. Κοινωνία (ὑπὸ τῇ μορφῇ ὄχι μόνον τοῦ καθαγιασμένου ἄρτου, ἀλλὰ καὶ τοῦ οἴνου ἐκ τοῦ ποτηρίου τῆς Εὐχαριστίας)²⁰.

η) Ὁ ἅγιος Κυπριανός († 258) μᾶς πληροφοροεῖ, ὅτι ὅλοι οἱ παριστάμενοι στῆ Θ. Λειτουργία πιστοὶ κοινωνοῦσαν ἀπὸ τὰ δύο εἶδη. Ὁ ἐπίσκοπος ἔδιδε τὸν ἄρτο στὰ χέρια τους, ὁ δὲ διάκονος προσέφερε σ' αὐτοὺς τὸ ποτήριον. Οἱ πιστοὶ μεταφέρουν ἓνα τεμάχιο ἄρτου στὰ σπίτια τους καὶ τὸ φυλάσσουν σὲ μία θήκη (arca), γιὰ νὰ κοινωνοῦν ἀπὸ αὐτό. Κατὰ τὸν Κυπριανό, εἶναι καλὸ νὰ συμμετέχουν καθημερινὰ στῆ Θ. Εὐχαριστία καὶ στῆ Θ. Κοινωνία, ἡ ὁποία δίδεται καὶ στὰ παιδιὰ²¹. Κατὰ τὸν ἅγιο Κυπριανό, ἡ Θεία Εὐχαριστία ἔχει ἐκκλησιολογικὸ περιχόμενον καὶ συνιστᾷ τὸ μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας, ποῦ συνενώνει τοὺς μεταλαμβάνοντες μὲ τὸν Χριστό. «Ἡ ἐνότης ἐν τῇ μιᾷ Θ. Εὐχαριστία καὶ τῷ ἐνὶ Ἐπισκόπῳ συνιστᾷ τὸ κριτήριον τῆς καθολικότητος τῆς Ἐκκλησίας»²².

Στὶς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς (δ' αἰών) δίδονται πληροφορίες γιὰ τὴν Θεία Εὐχαριστία τόσο στὸ Β' , ὅσον καὶ στὸ Η' βιβλίον, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει τὴ λεγομένη «Κλημένεια Λειτουργία», δηλαδὴ τὴν παλαιοτάτη πλήρη τελεσιουργία τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ τελεῖται ἀπὸ τοὺς διακόνους, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο ἢ τοὺς ἐκπροσωποῦντες αὐτὸν πρεσβυτέρους. Ἐδῶ γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως «ἀντίτυπα»: «(Ὁ Κύριος) παραδοὺς ἡμῖν τὰ ἀντίτυπα μυστήρια τοῦ τιμίου σώματος αὐτοῦ καὶ αἵματος»· «τὴν ἀντίτυπον τοῦ βασιλείου σώματος Χριστοῦ δεκτὴν Εὐχαριστίαν προσφέρετε»· «εὐχαριστοῦμεν ὑπὲρ τοῦ τιμίου αἵματος Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐκχυθέντος ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τοῦ τιμίου σώματος, οὗ καὶ ἀντίτυπα ταῦτα ἐπιτελοῦμεν»²³. Ὅπως τόνισε ὁ μακαριστὸς Καθηγητὴς Παν. Τρεμπέλας, οἱ ἐκφράσεις αὐτές, συνδεόμενες μὲ ἄλλες διατυπώσεις περὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου εἰς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὑπενθυμίζουν παρόμοια διατύπωση τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, ὁ

20. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *ἐνθ' ἄνωγ.*, σ. 195.

21. FENDT L., *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Berlin 1958, σσ. 42-44.

22. ΖΗΖΙΟΥΛΑ Ι. Δ. (νῦν Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ), *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῷ Εὐχαριστία καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθῆναις 1990, σσ. 125-130, ὅπου ὑπάρχουν παραπομπές στὶς Ἐπιστολὰς τοῦ Κυπριανοῦ καὶ στὸ ἔργον αὐτοῦ «*Die Catholicae Ecclesiae unitate*».

23. Ἀποστολ. Διαταγαί, Ε' 14,7 καὶ ΣΤ' 30,2 καὶ Ζ' 25,4: *Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλ. Συγγραφέων* (= ΒΕΠΕΣ), τ. 2, σσ. 85,116 καὶ 125. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. 3ος, Ἀθῆναι 1961, σ. 192.

ὁποῖος ἐνῶ ὀμιλεῖ γιὰ τὴ μεταβολὴ αὐτῆ, ποὺ εἶναι παρομοία πρὸς τὴ θαυματουργικὴ μεταβολὴ τοῦ ὕδατος εἰς οἶνον (στὴ Κανᾶ), λέγει: «*Ἐν τύπῳ γὰρ ἄρτου δίδοται σοι τὸ σῶμα καὶ ἐν τύπῳ οἴνου δίδοται σοι τὸ αἷμα*»²⁴. Ἡ λέξις τύπος χρησιμοποιεῖται μὲ ὄντολογικὴ καὶ ὄχι συμβολικὴ ἔννοια.

Οἱ Ἄπ. Διαταγὲς μαρτυροῦν τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴν τοῦ λαοῦ στὴν εὐχαριστήρια τελετῆ: «*Ὁ μὲν ἐπίσκοπος διδότην τὴν προσφορὰν λέγων Σῶμα Χριστοῦ καὶ ὁ δεχόμενος λεγέτω Ἄμην· ὁ δὲ διάκονος παρεχέτω τὸ ποτήριον καὶ ἐπιδιδούς λεγέτω Αἷμα Χριστοῦ, ποτήριον ζωῆς καὶ ὁ πίνων λεγέτω Ἄμην*»²⁵. Στούς κοινωνοῦντες, κατὰ τίς Ἀποστολικὰς Διαταγὰς, συμπεριλαμβάνονται ἀκόμη καὶ τὰ νήπια καὶ τὰ παιδιὰ²⁶.

ι) Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περὶ τῆς Ἐπικλησεως μαρτυρία τοῦ Μ. Ἀθανασίου (δ' αἰ.), ὁ ὁποῖος λέγει: «*Οὗτος ὁ ἄρτος καὶ τοῦτο τὸ ποτήριον ὅσον οὐπω εὐχαὶ καὶ ἰκεσίας γεγόνασι, ψιλὰ εἰσιν· ἐπὶ δὲ αἱ μεγάλα εὐχαὶ καὶ αἱ ἅγια ἰκεσίας ἀναπεμφθῶσι, καταβαίνει ὁ Λόγος εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον, καὶ γίνεται αὐτοῦ σῶμα*»²⁷. Τὸ χωρίον αὐτὸ ὀδηγεῖ στὸ νὰ συμπεράνουμε, ὅτι ὁ Μ. Ἀθανάσιος ἀναφέρεται σὲ Ἐπικλήση, κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἱερεὺς ἰκετεύει γιὰ τὴν κάθοδο πάνω στὰ τίμια δῶρα ὄχι τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τοῦ θείου Λόγου. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ἀγῶνος ἐναντίον τῶν Ἀρειανῶν²⁸.

ια) Ὁ Μ. Βασίλειος († 379) κατακρίνει τοὺς «ἀναξίους» προσερχομένους στὴ Θ. Κοινωνία²⁹, ἀλλὰ, ἀναφερόμενος στὸ ζήτημα τῆς συνεχοῦς ἢ συχνῆς Θ. Κοινωνίας σὲ ἐπιστολῇ του πρὸς τὴν πατρικίαν Καισαρία, γράφει: «*Καὶ τὸ κοινωνεῖν δὲ καθ' ἑκάστην ἡμέραν καὶ μεταλαμβάνειν τοῦ ἁγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ καλὸν καὶ ἐπωφελές*». Προσθέτει: «*Τό... μὴ παρόντος ἱερέως ἢ λειτουργοῦ, τὴν κοινωνίαν λαμβάνειν τῇ ἰδίᾳ χειρὶ*» εἶναι «*μακρὰ συνήθεια, πάντες γὰρ οἱ κατὰ τὰς ἐρήμους μονάζοντες, ἔνθα μὴ ἔστιν ἱερεὺς, κοινωνίαν οἴκοι κατέχοντες, ἀφ' ἑαυτῶν μεταλαμβάνουσιν*»³⁰. Ἡ ἀρχαία αὐτὴ συνή-

24. ΚΥΡΙΑΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, Κατηγήσεις, ΚΒ' (Μυσταγωγικὴ Δ') § 3, Migne Ἐ.Π. 33,1100.

25. Ἀποστ. Διαταγαί, Η' 46,11 καὶ 13,15, ΒΕΠΕΣ 2,171 καὶ 158.

26. Ἐνθ' ἄνωτ., Η' 16,14, ΒΕΠΕΣ 2,158. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., ἔνθ' ἄνωτ., σ. 171.

27. Μ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Λόγος εἰς τοὺς βαπτιζομένους, Ἀπόσπασμα, Migne Ἐ.Π. 26,1325. ΒΕΠΕΣ 33,216.

28. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., Μαθήματα Λειτουργικῆς Α', σ. 190.

29. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ἠθικά 21, Migne Ἐ.Π. 31, 737-741. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ὅροι κατ' ἐπιτομήν, 172 καὶ 309, Migne Ἐ.Π. 31, 1196 καὶ 1301-1304.

30. Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ἐπιστολὴ σμγ' πρὸς Καισαρίαν πατρικίαν περὶ κοινωνίας, Migne Ἐ.Π. 32, 484-485.

θεια τῶν Χριστιανῶν ἐξηγεῖ γιατί καθιερώθηκε ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων.

ιβ) Ἄξια προσοχῆς εἶναι περικοπὴ ἐπιστολῆς τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ (Θεολόγου), ποῦ ἀναφέρεται στὴν διὰ τῆς Ἐπικλήσεως μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Γράφοντας πρὸς τὸν Ἀμφιλόχιο, λέγει: «³¹ Ὁ θεοσεβέστατε, μὴ κατόκνει καὶ προσεύχεσθαι καὶ πρεσβεῦειν ὑπὲρ ἡμῶν, ὅταν λόγῳ καθέλκῃς τὸν Λόγον, ὅταν ἀναμιμάτῳ τομῇ σῶμα καὶ αἷμα τέμνης δεσποτικόν, φωνὴν ἔχων τὸ ξίφος»³¹. Βεβαίως, ὅπως παρατηρήθηκε, «ἡ καθέλκυσις τοῦ Λόγου ἦταν δυνατὸν καὶ δι' ἐπικλήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος νὰ τελειωθῇ»³², ἀλλ' ὅμως ἡ διατύπωση τοῦ χωρίου μαρτυρεῖ πιθανότατα τὴν ὄχι ἄγνωστη στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία χριστολογικὴ Ἐπικλήση. Καὶ ἡ Ἐπικλήση, τὴν ὁποία μνημονεύει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, ἔχει ἐπίσης χριστολογικὸ χαρακτήρα, διότι λέγει ὅτι ὁ ἄρτος γίνεται «σῶμα τοῦ Θεοῦ Λόγου, ...διὰ τοῦ Λόγου μεταποιούμενος, καθὼς εἴρηται ὑπὸ τοῦ Λόγου ὅτι τοῦτό ἐστι τὸ σῶμα μου»³³.

ιγ) Οἱ Κατηγήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων († 386) περιέχουν ἐνδιαφέρουσα εἰκόνα τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀναφερόμενες στὴν ὄντολογικὴ (ὄντική) μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου σὲ σῶμα Χριστοῦ, ἐρωτοῦν: «*Αὐτοῦ τοῦ Κυρίου ἀποφνημαμένου καὶ εἰπόντος περὶ τοῦ ἄρτου Τοῦτό ἐστι τὸ σῶμα, τίς τολμήσει ἀμφιβάλλειν λοιπόν; Καὶ αὐτοῦ βεβαιωσαμένου καὶ εἰρηγότος Τοῦτό μου ἐστι τὸ αἷμα, τίς ἐνδοιάσει ποτὲ λέγων μὴ εἶναι αὐτοῦ τὸ αἷμα;*»³⁴. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων χαρακτηρίζει τὴν «ἀναίμακτον λατρείαν» τῆς Θ. Εὐχαριστίας «*θυσίαν τοῦ ἰλασμοῦ*»³⁵, ποῦ προσφέρουμε «*καὶ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ἁγίων πατέρων καὶ ἐπισκόπων καὶ πάντων ἀπλῶς τῶν ἐν ἡμῖν προκεκοιμημένων, μεγίστην ὄνησιν πιστεύοντες ἔσεσθαι ταῖς ψυχαῖς, ὑπὲρ ὧν ἡ δέησις ἀναφέρεται τῆς ἁγίας... προκειμένη θυσίας*». «*Χριστὸν ἐσφαγιασμένον ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἀμαρτημάτων προσφέρομεν ἐξιλεούμενοι ὑπὲρ αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν τὸν φιλόνητον Θεόν*». Στὴ πνευματικὴ αὐτὴ θυσία τοῦ ἰλασμοῦ «*μνημονεύ-*

31. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ, *Ἐπιστολὴ 171*, Migne Ἐ.Π. 37, 280-281.

32. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Λειτουργικοὶ Τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 36.

33. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Λόγος μέγας κατηχητικός*, 37, Migne Ἐ.Π. 45, 93-97.

34. ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατηγήσεις KB' (Μυσταγωγικὴ Δ')* § 1, Migne Ἐ.Π. 33, 1097-πρὸβλ. 1072.

35. *Ἐνθ' ἄνωτ., Μυσταγωγικὴ Ε'*, § 8, Migne Ἐ.Π. 33, 1116.

ομεν καὶ τῶν προκεκοιμημένων πρώτων πατριαρχῶν, προφητῶν, ἀποστόλων, μαρτύρων»³⁶.

Ἡ ἐξίλαστική δύναμη τῆς Εὐχαριστίας ὡς θυσίας συναρτᾶται πρὸς τὸ ὅτι «ὁ ἄρτος τῆς Εὐχαριστίας μετὰ τὴν ἐπίκλησιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος οὐκ ἔστι ἄρτος λιτός, ἀλλὰ σῶμα Χριστοῦ». Μὲ αὐτὴν «παρακαλοῦμεν τὸν φιλόανθρωπον Θεὸν ἐξαποστεῖλαι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐπὶ τὰ προκείμενα, ἵνα ποιήσῃ τὸν μὲν ἄρτον σῶμα Χριστοῦ, τὸν δὲ οἶνον Αἷμα Χριστοῦ»³⁷.

«Μεταλαμβάνοντες σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ, σύσσωμοι καὶ σύνναιμοι αὐτοῦ καὶ Χριστοφόροι γινόμεθα, τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος εἰς τὰ ἡμέτερα ἀναδιδομένου μέλη, οὕτω τε κατὰ τὸν μακάριον Πέτρον θείας Κοινωνοὶ φύσεως γινόμεθα»³⁸.

Ὁ ἐκκλησιολογικὸς καὶ κοινωνικὸς χαρακτήρ τῆς Θ. Εὐχαριστίας τονίζεται ἀπὸ τὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων πολὺ εὐκρινῶς: «Μετὰ τὸ ἀπαρτισθῆναι τὴν πνευματικὴν θυσίαν, τὴν ἀναίμακτον λατρείαν, ἐπὶ τῆς θυσίας ἐκείνης τοῦ ἱλασμοῦ παρακαλοῦμεν τὸν Θεὸν ὑπὲρ κοινῆς τῶν Ἐκκλησιῶν εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου εὐσταθείας, ὑπὲρ βασιλέων, ὑπὲρ στρατιωτῶν καὶ συμμάχων, ὑπὲρ τῶν ἐν ἀσθενείαις, ὑπὲρ καταπονουμένων καὶ ἀπαξιαπλῶς ὑπὲρ πάντων προσφέρομεν τὴν θυσίαν»³⁹.

ιδ) Ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος († 407) χαρακτηρίσθηκε ὡς «*doctor eucharisticus*»⁴⁰, διότι στὰ διάφορα ἔργα του συχνὰ ἀναφέρεται κατὰ κλασσικό, θεωρητικὸ καὶ πρακτικὸ τρόπο στὴ Θεία Εὐχαριστία, ἡ ὁποία, κατ' αὐτὸν συντελεῖ στὸ νὰ ἐορτάζουμε πάντοτε τὸ Πάσχα: «Οὐδὲν πλέον ἔχει τὸ ἐν τῷ Πάσχα μυστήριον τοῦ νῦν τελουμένου· ἐν ἔστι καὶ τὸ αὐτό, ἡ αὐτὴ τοῦ Πνεύματος χάρις, ἀεὶ Πάσχα ἐστίν. Ἵστε οἱ μύσται τὸ εἰρημένον. Καὶ ἐν Παρασκευῇ καὶ ἐν Σαββάτῳ καὶ ἐν Κυριακῇ καὶ ἐν ἡμέρᾳ μαρτύρων ἡ αὐτὴ θυσία ἐπιτελεῖται»⁴¹. Ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ἱ. πατέρα ὅτι ἡ Θ. Εὐχαριστία εἶναι τὸ Μυστήριον τῆς ἐνότητος: «Τί γὰρ ἐστίν ὁ ἄρτος; Σῶμα Χριστοῦ. Τί δὲ γίνονται

36. Αὐτόθι.

37. Ἐνθ' ἄνωτ., Κατήχησις ΚΑ', § 1, Migne Ἐ.Π. 33,1089.

38. Αὐτόθι, Μυσταγωγική Δ', § 3, Migne Ἐ.Π. 33,1100.

39. Ἐνθ' ἄνωτ., Μυσταγωγική Ε', § 8, Migne Ἐ.Π. 33,1116.

40. NAEGLE A., *Die Eucharistielehre des hl. Johannes Chrysostomus, des «Doctor Eucharistiae*, Freiburg im Br. 1900. ALTANER B., *Patrologie*, Freiburg ⁵1958. J. Solano, *μν. ἔ.*, σσ. 441 ἔξ.

41. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Α' Τιμ. ὁμιλία* 5,3, Migne Ἐ.Π. 62,528 ἔξ.

οί μεταλαμβάνοντες; Σῶμα Χριστοῦ· οὐχὶ σώματα πολλά, ἀλλὰ σῶμα ἓν. Καθάπερ γὰρ ὁ ἄρτος ἐκ πολλῶν συγκείμενος κόκκων ἦνωται, ὡς μηδαμοῦ φαίνεσθαι τοὺς κόκκους, ἀλλ' εἶναι μὲν αὐτούς, ἄδηλον δὲ αὐτῶν εἶναι τὴν διαφορὰν τῆ συναφείᾳ· οὕτω καὶ ἀλλήλοις καὶ τῷ Χριστῷ συναπτόμεθα»⁴².

Ὁ Χρυσόστομος πάντοτε κατέκρινε τοὺς ἀσεβῶς παρακολουθοῦντες τὴν τελεσιουργία τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ ἀναξίως κοινωνοῦντες. Ἐρωτᾷ τὸν καθένα ἀπὸ αὐτούς: «Τί ποιεῖς, ἄνθρωπε; Οὐχ ὑπέσχου τῷ ἱερεῖ εἰπόντι «Ἄνω σχῶμεν ἡμῶν τὸν νοῦν καὶ τὰς καρδίας» καὶ εἶπας “Ἐχομεν πρὸς τὸν Κύριον;” Οὐ φοβῆ, οὐκ ἐρυθριάς κατ' αὐτὴν τὴν φοβερὰν ὥραν ψεύστης εὐρισκόμενος; Βαβαὶ τοῦ θαύματος! Τῆς τραπέζης τῆς μυστικῆς ἐξηρησιωμένης, τοῦ ἁμνοῦ τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ σοῦ σφαγιαζομένου, τοῦ ἱερέως ὑπὲρ σοῦ ἀγωνιζομένου, πρὸς πνευματικοῦ ἐκ τῆς ἀχράντου ἀναβλύζοντος τραπέζης, τῶν Χερουβὶμ παρισταμένων καὶ τῶν Σεραφεὶμ ἵπταμένων, τῶν ἐξαπτερῶν τὰ πρόσωπα κατακαλυπτόντων, πασῶν τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων μετὰ τοῦ ἱερέως ὑπὲρ σοῦ πρεσβευουσῶν, τοῦ πρὸς τοῦ πνευματικοῦ κατερχομένου, τοῦ αἵματος ἐν τῷ κρατῆρι εἰς σὴν κάθαρσιν ἐκ τῆς ἀχράντου πλευρᾶς κενουμένου, οὐ φοβῆ, οὐκ ἐρυθριάς καὶ κατὰ ταύτην τὴν φοβερὰν ὥραν ψεύστης εὐρισκόμενος; Ἐκατὸν ἐξήκοντα ὀκτὼ ὥρας ἐχούσης τῆς ἐβδομάδος, μίαν καὶ μόνον ὥραν ἀφώρισε ἑαυτῷ ὁ Θεὸς καὶ ταύτην εἰς πράγματα βιωτικά καὶ εἰς γελοῖα καὶ εἰς συντυχίας ἀναλίσκεαι; Μετὰ ποίου συνειδότης μεμολυσμένου;»⁴³. Ἡ περικοπὴ αὐτὴ εἶναι τόσον εὐγλωττη, ὥστε δὲν χρειάζεται σχολιασμόν.

ιε) Ὁ οὐσιώδης πυρὴν τῆς τελετουργίας τῆς Θείας Εὐχαριστίας εἶναι ὁ ἴδιος σὲ ὅλες τίς «λειτουργικὲς οἰκογένειες» καὶ τοὺς «λειτουργικοὺς τύπους» τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας⁴⁴. Οἱ διαφορὲς μεταξύ τους εἶναι ἐπουσιώδεις. Ἡ μνημονευθεῖσα ἡδη ὑπαρξὴ χριστολογικῆς Ἐπικλήσεως εἶναι ἐξάιρεση, πού ἐξυπηρετεῖ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς ἀρειανικῆς πλημμυρίδος.

ιστ) Ἀναμφισβήτητῃ Ἐπικλήση πρὸς κάθοδο στὰ προσκομισθέντα δῶρα ὄχι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τοῦ «ἀγίου Λόγου» ὑπάρχει καὶ στὸ Εὐχολόγιο τοῦ Σεραπίωνος, ἐπισκόπου Θμοῦως κάτω Αἰγύπτου (4ος αἰ.)⁴⁵. Ἡ Ἐπικλήση

42. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Α' Κορ. ὁμιλία 24,2*, Migne Ἐ.Π. 61, 199-206.

43. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Λόγος περὶ μετανοίας Θ'*, Migne Ἐ.Π. 49, 343-346.

44. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Ἡ ποικιλία τῶν λειτουργικῶν τύπων*, περ. *Ἐφημέριος*, 1967, σσ. 826 ἔξ. καὶ 1968, σσ. 9 ἔξ.

45. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Μαθήματα λειτουργικῆς Α'*, σσ. 212 ἔξ.

αὐτή, στήν ὁποία ἀποτυπώνεται ἡ ἀντιαιρετική ἀλεξανδρινή θεολογία, ἔχει ὡς ἐξῆς: «*Ἐπιδημησάτω, Θεέ τῆς ἀληθείας, ὁ ἅγιός Σου Λόγος ἐπὶ τὸν ἄρτον τοῦτον, ἵνα γένηται ὁ ἄρτος σῶμα τοῦ Λόγου, καὶ ἐπὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, ἵνα γένηται τὸ ποτήριον αἷμα τῆς ἀληθείας*»⁴⁶. Καὶ στήν εὐχή τοῦ Σεραπίωνος, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸν ἁγιασμό τῶν ὑδάτων τοῦ Βαπτίσματος γίνεται λόγος περὶ καθόδου πάνω στὰ ὕδατα τοῦ «*ἀρρήτου Λόγου*» ἢ τοῦ «*μονογενοῦς Λόγου*»⁴⁷.

Καὶ ὁ Σεραπίων ἐξαίρει τὸν χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας ὡς θυσίας. Στήν «*εὐχή τοῦ προσφόρου*» ὑπάρχει ἡ δέηση: «*Πλήρωσον καὶ τὴν θυσίαν ταύτην τῆς σῆς δυνάμεως καὶ τῆς σῆς μεταλήψεως. Σοὶ γὰρ προσηνέγκαμεν ταύτην τὴν ζῶσαν θυσίαν, τὴν προσφορὰν τὴν ἀναίμακτον*»⁴⁸.

ιζ) Ὁ ὄχι συμβολικός, ἀλλὰ ὄντικός (ὄντολογικός) χαρακτήρ τῶν ἁγιασθέντων Τιμίων Δώρων τῆς Θ. Εὐχαριστίας ἐξαίρεται καὶ ἀπὸ τὸν νεστοριανίζοντα Θεόδωρον τὸν Μοψουεστίας († 428), ὁ ὁποῖος στὶς Κατηχητικές του ὁμιλίες ἐρμηνεύοντας τὴν περικοπὴ *Ματθ. 26,26-28*, ἐπισημαίνει: «*Οὐκ εἶπε τοῦτό ἐστι τὸ σύμβολον τοῦ σώματός μου καὶ τοῦτο τοῦ αἵματός μου, ἀλλὰ τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου καὶ τὸ αἷμά μου, διδάσκων ἡμᾶς μὴ πρὸς τὴν φύσιν ὄραν τοῦ προκειμένου, ἀλλὰ διὰ τῆς γενομένης Εὐχαριστίας, εἰς σάρκα καὶ αἷμα μεταβάλλεσθαι*»⁴⁹.

ιη) Ἀξιόλογο εἶναι καὶ τὸ γιὰ τὴν Εὐχαριστιολογία ἐνδιαφέρον τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας († 444), τὸ ὁποῖο ἐξηγεῖ γιατί στοὺς διαφόρους λειτουργικούς τύπους τῆς Ἀνατολῆς ἀναφέρονται καὶ εὐχαριστιακῆς θεῖες λειτουργίαι, ποὺ φέρουν τὸ ὄνομά του. Χαρακτηριστικὰ ὁ ἅγιος πατὴρ ἐπισημαίνει, ὅτι μέσα στήν Ἐκκλησία «*μυστικῶς καθ' ἑκάστην ἱερουργεῖται ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς ἄρτος καὶ ζωὴν διδὸνς τῷ κόσμῳ*»· ἔτσι «*τὴν ἁγίαν καὶ ζωοποιὸν καὶ ἀναίμακτον ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τελοῦμεν θυσίαν*»⁵⁰. Ἡ μεταβολὴ σὲ σῶμα καὶ αἷμα ἔχει ὄντικὸν χαρακτήρα: Ὁ Κύριος «*δεικτικῶς εἶπε Τοῦτό μου ἐστι τὸ σῶμα καὶ Τοῦτο μου ἐστι τὸ αἷμα, ἵνα μὴ νομίσης τύπον εἶναι τὰ φαινόμενα*».

46. ΣΕΡΑΠΙΩΝΟΣ, ἐπισκ. ΘΜΟΥΕΩΣ, *Εὐχολόγιον: «Εὐχή προσφόρου» IV*: J. Quasten, *Documenta eucharistica et liturgica Vetustissima*, Bonn 1935-1937, σσ. 62-63.

47. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Οἱ λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς*, σσ. 17-18.

48. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Δογματική...*, Γ', σ. 224, σημ. 23.

49. Migne Ἐ.Π. 66,713. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *ἐνθ' ἄνωτ.*, σ. 193.

50. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, *Ἐξήγησις εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον 2,8*, Migne Ἐ.Π. 72, 488-489.

μενα, ἀλλὰ διὰ τινος ἀρρήτου τοῦ τὰ πάντα ἰσχύοντος Θεοῦ μεταποιεῖσθαι»⁵¹. Συμμετέχοντας λοιπὸν στὴ Θ. Εὐχαριστία, «δεχόμεθα ἡμεῖς Αὐτὸν ἐν ἡμῖν αὐτοῖς διὰ τῆς ἀγίας αὐτοῦ σαρκὸς τε καὶ αἵματος, ἵνα πρὸς καινότητα ζωῆς ἀναστοιχειούμενα δι' Αὐτοῦ καὶ ἐν Αὐτῷ τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον ἀποσκευαζώμεθα»⁵². Ἔτσι ὁ Θεάνθρωπος «συνανακινῶνται τοῖς ἡμετέροις σώμασι διὰ τῆς ἀγίας Αὐτοῦ σαρκὸς καὶ τοῦ τιμίου αἵματος, ἅτινα ἔδωκεν ἡμῖν, ἵνα δι' αὐτῶν τὸ τῆς φθορᾶς καταλύηται κράτος, ἐνοικίξῃται δὲ ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ γενώμεθα ἀγιασμοῦ μέτοχοι καὶ οὐράνιοι ἄνθρωποι καὶ πνευματικοὶ χρηματίσωμεν» ἢ ἔνωσις αὐτῆ μετὰ τοῦ Κυρίου εἶναι ὄντικῃ (ὄντολογικῇ), «ἔνωσις φυσικῇ». Ὁ Χριστὸς κατοικεῖ μέσα μας «σωματικῶς», «τῇ μεθέξει καὶ κοινωνίᾳ τῆς ἀγίας αὐτοῦ σαρκὸς» «κατὰ μέθεξιν φυσικῆν» καὶ «συνάφειαν κατὰ σάρκα». Μὲ τὴ Θεία Κοινωνία ὁ Κύριος ἡμᾶς «ἐαντῷ συσώμους καὶ ἀλλήλους ἡμᾶς ἀποτελεῖ»⁵³.

Ὁ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἐκφράζει ἐπανειλημμένως τὴ χαρὰ του γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς τελετουργίας τοῦ ἐνοποιοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας στὶς Ἐκκλησίες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως: «Ἐκκλησίαι πανταχοῦ, ποιμένες καὶ διδάσκαλοι, καθηγηταὶ καὶ μυσταγωγοὶ καὶ θεῖα θυσιαστήρια, θύεται δὲ νοητῶς ὁ ἄμνος παρὰ τῶν ἁγίων ἱεροουργῶν καὶ παρὰ Ἰνδοῖς καὶ Αἰθίοψιν»⁵⁴. «Εὐρύνεται... ἀεὶ τὰ θυσιαστήρια, προστιθεμένων Ἐκκλησιῶν... καὶ εἰς πληθὺν ἀμέτρητον ἐκτεινομένων τῶν λαῶν, οἱ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ θυσίας λελύτρωνται, αὐτὸν ἔχοντες ἱεροουργὸν καὶ θῦμα τὸ ἅγιον καὶ εὐόσμον, διακαθαίρον καὶ ὡς ἀξιάγαστον θυσιαστήριον»⁵⁵.

ἰθ) Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ἔργο Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ († 662) «Μυσταγωγία»⁵⁶, πὺ ἀποτελεῖ συμβολικὴν ἐρμηνεῖα τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως, ἢ ὁποῖα ποτὲ δὲν πρέπει νὰ ἐγκαταλείπεται πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος «διὰ τε τοὺς παρα-

51. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξήγησις εἰς τὸ Ματθ. 26,26, Migne 72,452.

52. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ προσκυνήσεως τῆς λατρείας, Migne Ἐ.Π. 68,793 ἔξ.

53. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., Δογματικῆ... Γ', σ. 213, ὅπου στὴ σημ. ὑπ' ἀρ. 116 ὑπάρχει πλῆθος παραπομπῶν σὲ ἔργα τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας.

54. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Εἰς τὸ Σοφρονίου 3,10, βιβλ. II, Migne Ἐ.Π. 71,1008.

55. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ, Ἐξήγησις εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον, Migne Ἐ.Π. 68, 288-293.

56. Migne Ἐ.Π. 91, 657-717. Ἡ «Ἀποστολικὴ Διακονία» δημοσίευσε τὸ ἔργο ὑπὸ τὸν τίτλον: Μυσταγωγία τοῦ ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ: Εἰσαγωγή καὶ σχόλια τοῦ Πρωτοπρεσβυτέρου Δημητρίου Στανιλοάε (μτφρ. τοῦ Ἰγνατίου Σακαλιῆ), Ἀθήναι, 1973.

μένοντας αὐτῇ ἁγίους ἀγγέλους... καὶ διὰ τὴν ἀοράτως αἰεὶ μὲν παροῦσαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάριν... καὶ ἕκαστον τῶν εὐρισκομένων μεταποιοῦσάν τε καὶ μετασκευάζουσιν καὶ μεταπλάτουσαν ἐπὶ τὸ θεϊότερον... Διὰ δὲ τῆς ἁγίας μεταλήψεως τῶν ἀχράντων καὶ ζωοποιῶν μυστηρίων, τὴν πρὸς αὐτὸν κατὰ μέθεξιν ἐνδεχομένην δι' ὁμοιότητος κοινωνίαν τε καὶ ταυτότητα· δι' ἧς γενέσθαι Θεὸς ἐξ ἀνθρώπου καταξιούται ὁ ἄνθρωπος»⁵⁷. «Ὅπως ἐπισημαίνει καὶ σὲ ἄλλο ἔργο του ὁ ἴδιος ἀξιόλογος ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς, ὁ Χριστὸς «ζωῆς θείας ποιεῖται μετάδοσιν ἐδώδιμον ἑαυτοῦ ἐργαζόμενος.. ποιότητι θεία πρὸς θέωσιν μετακερνῶν τοὺς ἐσθιόντας»⁵⁸.

κ) Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός († 749) ἔχει σημαντικό σχεδιάγραμμα Εὐχαριστιολογίας. Ἐξαιρώντας τοὺς λόγους τῆς συστάσεως τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας («Τοῦτο μοῦ ἐστὶ τὸ σῶμα...» καὶ «Τοῦτό μου ἐστὶ τὸ αἷμα» καὶ «Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν»), προσθέτει: «καὶ γίνεται ὑετὸς τῆ καινῆ ταύτη γεωργία διὰ τῆς ἐπικλήσεως ἢ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπισκιάζουσα δύναμις... Ἡ τοῦ Πνεύματος ἐνέργεια τὰ ὑπὲρ φύσιν ἐργάζεται, ἃ οὐ δύναται χωρῆσαι, εἰ μὴ μόνον ἢ πίστις...»⁵⁹. Μὲ τὴ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου εἰς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, «διὰ τῶν συνήθων καὶ κατὰ φύσιν ἐν τοῖς ὑπὲρ φύσιν γινόμεθα»⁶⁰. «Εἰ δὲ τὸν τρόπον ἐπιζητεῖς πῶς γίνεται (ἢ μεταποίησις αὐτή), ἀρκεῖ σοι ἀκοῦσαι, ὅτι διὰ Πνεύματος ἁγίου..., διὰ τῆς ἐπικλήσεως καὶ ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος (ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος) ὑπερφυῶς μεταποιοῦνται εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ αἷμα, καὶ οὐκ εἰσὶ δύο, ἀλλ' ἐν καὶ τὸ αὐτό»⁶¹. Ὁ Δαμασκηνός τονίζει, ὅτι «οὐκ αὐτὸ τὸ ἀναληφθὲν σῶμα (τοῦ Κυρίου) ἐξ οὐρανοῦ κατέρχεται, ἀλλ' αὐτὸς ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταποιοῦνται εἰς σῶμα καὶ αἷμα Θεοῦ»⁶². Ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει χαρακτηριστικά: «Οὐκ ἔστι τύπος ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ, μὴ γένοιτο, ἀλλ' αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου τεθειμένον, αὐτοῦ τοῦ Κυρίου εἰπόντος· “Τοῦτό μου ἐστὶ, οὐ τύπος τοῦ σώματος, ἀλλὰ “τὸ σῶμα”· καὶ οὐ τύπος τοῦ αἵματος, ἀλλὰ

57. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Μυσταγωγία*, κεφ. 24. Περισσότερα γιὰ τὸ κεφ. αὐτὸ βλ. στήν ὑπόσημ. 2 τῆς σελ. 270 τοῦ ἔργου: Εὐαγγ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς Α'*.

58. ΜΑΞΙΜΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Ἑρμηνεία εἰς τὴν προσευχήν*, Migne Ἐ.Π. 90,877.

59. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,13, Migne Ἐ.Π. 94, 1136-1153,

60. *Αὐτόθι*.

61. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

62. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *μν. ἔ.*, 4,13, Migne 94,1149.

τό «αἷμα»⁶³. Γι' αὐτό «ὅσοι μετέχομεν τοῦ σώματος, ὅσοι τοῦ αἵματος ἀπογευόμεθα τούτου», «ἐκείνου τοῦ ἄνω καθήμενου, τοῦ προσκυνουμένου παρὰ τῶν ἀγγέλων..., τούτου ἀπογευόμεθα»⁶⁴. Στὴ συνάφεια αὐτή, ὁ Δαμασκηνὸς ἐπίσης τονίζει ὅτι ἡ ἤδη μνημονευθεῖσα χρῆση ἀπὸ μερικοῦς ἐκκλησιαστικοῦς συγγραφεῖς τοῦ ὄρου ἀντίτυπον (σύμβολον, τύπος) δὲν αἴρει τὸν πραγματικὸ καὶ ρεαλιστικὸ, ὄντικὸ χαρακτήρα τῶν καθαγιασθέντων Τιμίων Δώρων: «Εἶ δε καὶ τινες ἀντίτυπα τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου τὸν ἄρτον καὶ τὸν οἶνον ἐκάλεσαν, ὡς ὁ θεοφόρος ἔφη Βασίλειος, οὐ μετὰ τὸ ἀγιασθῆναι εἶπον, ἀλλὰ πρὶν ἀγιασθῆναι αὐτὴν τὴν προσφορὰν οὕτω καλέσαντες», τώρα δὲ «ἀντίτυπα τῶν μελλόντων λέγονται οὐχ ὡς μὴ ὄντα ἀληθῶς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι νῦν μὲν δι' αὐτῶν μετέχομεν τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος, τότε δὲ νοητῶς διὰ μόνης τῆς θέας»⁶⁵.

Μὲ τὴ θεία *Μετάληψη* «αὐτῆς τῆς Ἰησοῦ θεότητος μεταλαμβάνομεν. Κοινωνία δὲ λέγεται τε καὶ ἔστιν ἀληθῶς διὰ τὸ κοινωνεῖν ἡμᾶς δι' αὐτῆς τῷ Χριστῷ καὶ μετέχειν αὐτοῦ τῆς σαρκός τε καὶ τῆς θεότητος»⁶⁶. Ἡ ἔνωσις μετὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι καὶ ἔνωσις «πρὸς ἀλλήλους», ἐκ τῆς ὁποίας «ἀποκλείονται οἱ αἰρετικοί»⁶⁷.

κα) Ὁ ἱερός *Φώτιος ὁ Μέγας* († 893) δίδασκε, ὅτι ἐφ' ὅσον στὴν τελεσιουργία τῆς Θ. Εὐχαριστίας ὑπάρχουν ὁ οὐσιώδης πυρὴν τοῦ λόγου τοῦ Κυρίου περὶ τῆς συστάσεως αὐτῆς κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο καὶ ἡ Ἑκκλησιολογία πρὸς κάθοδον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε ὡς ἀσυμβίβαστο πρὸς τὸ ὀρθόδοξο πνεῦμα τὸ ὅτι ἡ λατρεία στὴν ἐποχὴ του, ἀνάλογα πρὸς τὶς τοπικὲς παραδόσεις ἢ συνήθειες, παρουσίαζε, ἰδίως μετὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ Δύσεως, «διαφορὰν καὶ ἀνομοιότητα... ἐν ταῖς μυστικαῖς θυσίαις καὶ ταῖς ἄλλαις ἱερουργίαις...»⁶⁸, «ἐν ταῖς εὐχαῖς, ἐν ταῖς ἐπικλήσεσιν..., ἐν τάξει καὶ ἀκολουθίᾳ..., ἐν τῷ τοῦ χρόνου μήκει καὶ τῇ βραδύτητι, ἐν πλήθει καὶ ὀλιγότητι». Παρὰ τὶς κατὰ τόπους λειτουργικὰς αὐτὲς διαφορὰς, «ὁ κοινὸς ἄρτος εἰς σῶμα Χριστοῦ μεταβάλλεται καὶ ὁ κοινὸς οἶνος αἷμα χρηματίζει τοῦ λύτρου ἡμῶν»⁶⁹. Χαρα-

63. *Αὐτόθι*.

64. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *ἔνθ' ἄνωτ.*, σσ. 1148-1149.

65. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, 1148.

66. *Αὐτόθι*, 1153.

67. *Ἐνθ' ἄνωτ.*

68. Μ. ΦΩΤΙΟΥ, *Τὰ Ἀμφιλόχεια...*, ἐρώτ. σε', Migne Ἐ.Π. 101,949.

69. Μ. ΦΩΤΙΟΥ, *Ἐπιστολὴ β' ἀπολογητικὴ...*, Migne Ἐ.Π. 102,608.

κτηριστικά ὁ ἱερός πατήρ προσθέτει: «ἡ τῶν εἰρημένων ἑτερότης τε καὶ παραλλαγὴ τὴν ἐνοειδῆ καὶ θεοποιὸν χάριν τοῦ Πνεύματος ὑποδέξασθαι... οὐ διεκώλυσεν»⁷⁰. Ὅσον ἀφορᾷ στὴ μετάδοσι τῆς Θ. Κοινωνίας, ὁ ἱ. Φώτιος δὲν διατάζει νὰ διακηρύξει, ὅτι, ὅταν σὲ μία περιοχὴ δὲν ὑπάρχουν διακόνισσες ἢ εὐσχημονες χριστιανὲς γυναῖκες νὰ μεταφέρουν τὴ Θεία Κοινωνία στοὺς Χριστιανούς, πού εἶχαν φυλακισθεῖ ἀπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς, πρέπει κατ' οἰκονομίαν νὰ ἐμπιστευώμαστε τὴ μεταφορὰ τῆς θείας Κοινωνίας ἀκόμη καὶ εἰς γυναῖκας «πίστεως ἀλλοτρίας βουλομένας εὐποιεῖν Χριστιανοῖς»⁷¹.

κβ) Εὐγλωττη εἶναι καὶ ἡ ἐκτενὴς Εὐχαριστιολογία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα († περὶ τὸ 1370). Στὸ ἔργο του «Λόγοι ἑπτὰ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς»⁷² παρίσταται «αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐνεργῶν ἐν ἐκάστῳ τῶν μυστηρίων πάντα γίνεται πλάστης, ἀλείπτης, συναγωνιστής, τὸ μὲν λούων, τὸ δὲ χρίων, τὸ δὲ τρέφων»⁷³. Οἱ βαπτισθέντες Χριστιανοὶ μὲ τὴ συμμετοχὴ τους στὴ Θ. Εὐχαριστία «γεννῶνται καὶ πλάττονται καὶ ὑπερφυσικῶς συνάπτονται τῷ Σωτήρι». «Ἡ τραπέζης δύναμις τὴν σάρκα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ αἷμα κοινὰ ποιεῖ τῷ τελουμένῳ». Μὲ τὴ Θεία Εὐχαριστία «Θεοῦ αὐτοῦ τυγχάνομεν καὶ Θεὸς ἡμῶν ἐνοῦται τὴν ἔννοιαν τὴν τελεωτάτην»⁷⁴. Ἔτσι ἡ «ἐν Χριστῷ ζωὴ» «φύεται μὲν ἐν τῷδε τῷ βίῳ καὶ τὰς ἀρχὰς ἐντεῦθεν λαμβάνει, τελειοῦται δὲ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος, ἐπειδὴν εἰς ἐκείνην ἀφικώμεθα τὴν ἡμέραν»⁷⁵.

Ἡ Εὐχαριστιακὴ Θεολογία ὁλοκληρώνεται στὸ ἔργο του «Ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας», πού εἶναι ἓνα «τῶν ἀρίστων καὶ πλέον συνετῶν ἔργων τοῦ μυσταγωγικοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ Βυζαντίῳ εἶδους»⁷⁶. Κατὰ τὸν Καβάσιλα, «πᾶσα ἡ μυσταγωγία (τῆς ἱεροτελεστίας τῆς Θ. Εὐχαριστίας) καθάπερ τις εἰκὼν μία, ἐνὸς σώματος τῆς τοῦ Σωτῆρος πολιτείας, πάντα αὐτῆς τὰ μέρη, ἀπ' ἀρχῆς μέ-

70. Ἔνθ' ἄνωτ. Πρβλ. αὐτόθι 605, ὅπου σημειώνονται χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ ἐξῆς: «Ἄλλαι μὲν γὰρ καθ' ἐκάστην τάξιν καὶ βαθμὸν εὐχαί, ἄλλαι δὲ τελεταί... Οὕτως ἐν οἷς οὐκ ἔστι πίστις τὸ ἀθετούμενον, οὐδὲ κοινῶ τε καὶ καθολικῶ ψηφίσματος ἔκπτωσις... Ἄλλων παρ' ἄλλοις ἐθῶν τε καὶ ἐθίμων φυλακτομένων, οὔτε τοὺς φύλακας ἀδικεῖν, οὔτε τοὺς μὴ παραδεξαμένους παρανομεῖν, ὁρῶς ἂν τις κρῖνειν εἰδὼς διορίσαιο.

71. Μ. Φωτίου, Ἐπιστολὴ ἡ' Λέοντι ἀρχιεπισκόπῳ Καλαβρίας, Migne Ἐ.Π. 102, 780-781.

72. Migne Ἐ.Π. 150, 493-726.

73. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε.Δ., Μαθήματα Λειτουργικῆς Α', σελ. 280, σημ. 4.

74. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, λόγ. 1,2,4, Migne Ἐ.Π. 150,521,585,593.

75. Ἔνθ' ἄνωτ., 501,493.

76. BECK H. G., *Kirche und theologische Literatur im byzantinische Reich*, München 1959, σ. 781.

χοι τέλους, κατὰ τὴν πρὸς ἄλληλα τάξιν καὶ ἁρμονίαν ὑπ' ὄψιν ἄγει» καὶ «εἰς τὴν τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν ἀναφέρεται»⁷⁷. Ἡ Θ. Εὐχαριστία συνδέει μὲ τὸν Χριστό, πὸν εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, στὴν ὁποία οἱ κοινωνοῦντες πιστοὶ εἶναι μέλη αὐτῆς ὡς «Κυριακοῦ σώματος»: «Τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, εἴ τις ἰδεῖν δυνηθεῖ, καθ' αὐτὸ τοῦτο καθ' ὅσον Αὐτῷ ἦνωται καὶ τῶν Αὐτοῦ μετέχει σαρκῶν, οὐδὲν ἕτερον ἢ αὐτὸ μόνον τὸ Κυριακὸν ὄψεται σῶμα»⁷⁸. Χαρακτηριστικὲς εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου καὶ οἱ ἐξῆς ἐπισημάνσεις τοῦ ἰδίου ἔργου τοῦ Καβάσιλα: Οἱ πιστοὶ εἶναι μέλη τῆς Ἐκκλησίας «ὡς ἐν ἀμπέλῳ κλήματα... Καὶ γὰρ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ τὰ μυστήρια· ἀλλὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ Χριστοῦ ταῦτα βρωσίς ἐστι καὶ πόσις ἀληθινή». Τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ζοῦν «τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν» καὶ εἶναι «τῆς κεφαλῆς ὡς ἀληθῶς ἐκείνης ἐξηρημένα»⁷⁹. Ἐδῶ εἶναι πάλιν προφανῆς ἡ ἐπισημάνσεις τῶν σχέσεων Εὐχαριστίας καὶ Ἐκκλησίας.

γκ) Περιστατικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ Θεία Εὐχαριστία ἀντλοῦμε καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴς ὁμιλίες του, πὸν σχετίζονται πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ ἔτος καὶ πρὸς τὴ διδασκαλία του περὶ ἀνακαινίσεως τοῦ Χριστιανοῦ⁸⁰. Ἡ ἀρχὴ αὐτῆς γίνεται «ἐν τῷ λουτρῷ τῆς παλιγγενεσίας», μετὰ τὸ ὁποῖο ὁμοῦς ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκη τῆς Θ. Εὐχαριστίας γιὰ νὰ ἐνδυναμώνεται στὸν ἀγῶνα του πρὸς διατήρησιν τῆς ἐκ τοῦ Βαπτίσματος ἀνακαινίσεως καὶ πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἀφθαρσίας. Σὲ μιὰ ὁμιλία του λέγει: «Διὰ τοῦτο, καίτοι διὰ τοῦ θείου Βαπτίσματος ἀναγεννήσας ἡμᾶς ὁ Κύριος καὶ διὰ τῆς Χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σφραγίζων εἰς ἡμέρας ἀπολυτρώσεως, ὁμοῦς θνητὸν ἔτι καὶ παθητὸν ἔχειν ἀφήσει σῶμα καὶ τὸν τῆς κακίας ὑψηγῆν τῶν ταμείων τῆς ψυχῆς ἐκβαλόν, ὁμοῦς ἀφήσει προσβάλλειν ἔξωθεν, ὡς ἂν ὁ ἀνακαινισθεὶς ἄνθρωπος... ἐν ἀγαθοεργίᾳ καὶ μετανοίᾳ ζῶν..., τὰ δὲ ὀδυνηρὰ ὑποφέρων καὶ ταῖς τοῦ ἀντικειμένου προσβολαῖς γυμναζόμενος ἐτοιμασθῆ πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἀφθαρσίας»⁸¹. Στὴν πορεία αὐτὴ ὁ πιστὸς ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ Θ. Εὐχαριστία. Ἔτσι ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ Μυστήρια «πᾶσα ἡμῶν ἡρηται ἡ σωτηρία, πάσης τῆς θεανδρικής οἰκονομίας ἐν τοῖς δυοῖς τούτοις συγκεφαλαι-

77. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΑ, *Ἐρμηνεία τῆς Θ. Λειτουργίας*, Migne Ἐ.Π. 150, 368-376.

78. *Ἐνθ' ἀνωτ.*, 452-453.

79. *Αὐτόθι*.

80. ΜΠΑΛΑΝΟΥ Δ., *Οἱ βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453*, Ἀθήναι, 1951, σσ. 151 ἐξ. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Γρηγόριος Παλαμᾶς, Θρ. καὶ Ἠθ. Ἐγκυκλοπαιδεία (= ΘΗΕ)*, τόμ. 4 (1964), σσ. 775-794.

81. ΧΡΗΣΤΟΥ Π., *Ἐνθ' ἀνωτ.*, σσ. 792.

ουμένης»⁸². Με αυτά ο άνθρωπος έχει «μέθεξιν τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ» και δύναται νὰ ὀδηγηθεῖ στὴν ἠθικὴ θέωση, νὰ φθάσει ἀκόμη και στὴ θέα τοῦ θαβωρείου φωτός, πού εἶναι «τὸ μόνης τῆς κεκαθαρωμένης καρδίας ἐπίχαρι και πανίερον θέαμα», ὁ ἀραβῶν τῆς ἐσχατολογικῆς «θείας δόξης και λαμπρότητος»⁸³.

κδ) Ὡς πηγὲς μελέτης τῆς τελεσιουργίας και τοῦ νοήματος τῆς Θ. Εὐχαριστίας εἶναι και τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ, χρηματίσαντος και μητροπολίτου Ἡρακλείας, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου († 1379) και τοῦ ἁγίου Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης († 1429). Ὁ Φιλόθεος, ὅταν ἦταν ἡγούμενος στὴν ἰ. μονὴ Λαύρας (στὸ Ἅγιον Ὄρος), συνέγραψε «Διάταξιν τῆς Θείας Λειτουργίας»⁸⁴. Σπουδαιότερο γιὰ τὸ θέμα τῆς παρουσίας μελέτης εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης «Ἐρμηνεία (ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων λειτουργικῶν ἐκδηλώσεων) τῆς θείας μυσταγωγίας λόγον ἐκάστω διδοῦσα τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων θειῶς...»⁸⁵. Ἡ «ἐρμηνεία» αὐτὴ ἀφ' ἑνὸς χρησιμοποιεῖ παλαιότερο πηγαῖο ὕλικὸ και ἀφ' ἑτέρου ἐντάσσεται στὰ πλαίσια τῆς λειτουργικῆς κινήσεως τοῦ ἁγίου Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ὁ ὁποῖος μὲ ρομαντισμὸ ἐπεδίωκε τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ κοσμικοῦ ἢ ἀσματικοῦ τύπου τῆς λατρείας, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐκτοπισθεῖ ἀπὸ τὸν μοναστικὸ τύπο⁸⁶.

3. Εὐχαριστία και Ἐκκλησία

Τὸ ὡς ἄνω ἱστορικὸ ἀνθολόγιο τῶν μαρτυριῶν περὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας παρουσιάζει μερικὲς χαρακτηριστικὲς ψηφίδες βιωματικῆς-ἐμπειρικῆς Εὐχαριστιακῆς Θεολογίας. Οἱ μαρτυρίες αὐτές, ὅπως και ἀναρίθμητες ἄλλες ὁμογενεῖς και ταυτόσημες διατυπώσεις, πού εἶναι περιστατικὰ ἐγκατεσπαρμένες σὲ

82. *Αὐτόθι*, στ. 792-793.

83. *Ἐνθ' ἄνωτ.*, στ. 793.

84. Ὑπάρχει στὸν ὑπ' ἀρ. 6277/770 κώδικα τῆς Ἱ. Μονῆς Παντελεήμονος (ιδ' αἰών).

85. Migne Ἐ.Π. 155, 829-952.

86. Περισσότερες σχετικὲς λεπτομέρειες βλ. στὰ ἐξῆς: ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ Ε., *Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τύπου τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονικίου προσευχῆς*, περ. «Θεολογία», τ. 20, 1949-1951 και ἀνάτυπον, Ἀθήναι 1951. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗ Ι.Μ., *Τὸ λειτουργικὸν ἔργον Συμεῶν τοῦ Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1965. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε.Δ., *Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κοσμικοῦ και τοῦ μοναχικοῦ τύπου τῆς Ὁρθ. Λατρείας*, ἐν Ἀθήναις 1972.

κείμενα χριστιανικής γραμματείας δύο σχεδόν χιλιετιών, καθιστούν κατά τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον φανερὸ τὸν τονισμὸ τῆς συνδέσεως τῆς Θείας Εὐχαριστίας μετὴν Ἐκκλησία καὶ μετὸ ὄλο «μυστήριον ἀποκεκαλυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ» (Ἐφ. 3,9).

Ἡ Ἐκκλησία, ποὺ προϋπήρξε καὶ ὑπάρχει «ὡς ἄνω Ἱερουσαλήμ» (Γαλ. 4,26), προετοιμάσθηκε ἱστορικά πρὸ Χριστοῦ⁸⁷ γιὰ τὴν ἐπίγεια παρουσία τῆς σὲ διάφορες φάσεις στὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ στὸν εἰδωλολατρικὸ κόσμον καὶ ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸν ὀντολογικὰ συνενωθέντα μετὴν Ἐκκλησία Θεάνθρωπο Κύριο, ὁ Ὅποιος εἶναι ἡ κεφαλὴ τῆς καὶ τὴν ἐνεργοποίησε κατὰ τὴν ἐκλογὴ τῶν Ἀποστόλων, κατὰ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο μετὴν Θ. Εὐχαριστία, κατὰ τὴν Πεντηκοστή καὶ κατὰ τὶς εὐχαριστιακὰς συνάξεις τῶν πρώτων Χριστιανῶν ὑπὸ τοὺς Ἀποστόλους. Μὲ τὴ συνέχιση τῶν συνάξεων αὐτῶν γίνεται ἀπὸ τότε αἰσθητὴ ἡ ἐπίγεια παρουσία τῆς Ἐκκλησίας, στὴν κυριολεξία ὡς Ἐκκλησίας, δηλαδὴ ὡς συνάξεως «κεκλημένων» πιστῶν, ποὺ βαπτίζονται καὶ «συνάγονται εἰς ἓν» (Ἰω. 15,52) ὑπὸ τὸν Ἐπίσκοπο τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.

Σήμερα στὴν Χριστιανικὴ Οἰκουμένη τοῦ 20οῦ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 21οῦ αἰῶνος ὄλονεν καὶ περισσότερον ἐπισημαίνεται, ἐκτὸς τῶν ἄλλων συνιστωσῶν τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Εὐχαριστιακὸς χαρακτήρ αὐτῆς. Γι' αὐτὸν τὸν χαρακτήρα ὁμιλοῦν ἰδιαίτερος μερικοὶ ὀρθόδοξοι θεολόγοι, μερικὲς φορὲς μετὰ κάποια μονομέρεια καὶ μετὰ τάσεις προβολῆς τοῦ θεολογικοῦ πρωτείου τῆς ἐκκλησιολογικῆς διαστάσεως ἀπέναντι σὲ ἄλλες διαστάσεις τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Πρέπει ὅμως νὰ ἀναγνωρισθεῖ, ὅτι αὐτοί, ὅταν προβάλλουν τὴν Εὐχαριστιακὴ Ἐκκλησιολογία, ἀπορρίπτουν ὀρθὰ τὴ θεωρία καὶ πράξη, ποὺ παρουσιάζει τὴν Ἐκκλησία ὡς ἀπλή ἰδεολογία, ποὺ ἐξαιρεῖ μονομερῶς τὸ «προφητικὸ ἀξίωμα» τοῦ Κυρίου, τὴν διδασκαλικὴ ἀποστολὴ αὐτῆς καὶ τὰ ἠθικοκοινωνικά τῆς μηνύματα, ἀλλὰ λησιμονεῖ ἢ παραθεωρεῖ τὸ «ἀρχιερατικὸ ἀξίωμα» τοῦ Κυρίου, τὴν παράδοση τῆς Θ. Εὐχαριστίας καὶ τὸν Μυστικὸ Δεῖπνο καὶ τὴν ἴδρωση τῶν μυστηριακῶν τελετῶν καὶ ἰδίως τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως τῶν βαπτισμένων μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, μέσα στὴν ὁποία προσφέρεται ἡ ἀνάιμακτη θυσία μετὰ θύτη καὶ θῦμα τὸν Χριστὸ καὶ διαιωνίζεται μετὰ τὴ Θεία Κοινωνία ἢ ἔνωση καὶ συσσωμά-

87. Γιὰ τὴν προαιωνία καὶ πρὸ Χριστοῦ ὑπαρξὴ τῆς Ἐκκλησίας βλ. στὰ ἐξῆς ἔργα: ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΧΑΡΚΙΑΝΑΚΗ (τώρα Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας), *Τὸ περὶ Ἐκκλησίας σύνταγμα τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 142. ΚΑΡΜΙΡΗ Ι.Ν., *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία* (Δογματικῆς τμήμα Ε'), Ἀθῆνα 1973, σσ. 19-102.

τωση τῶν βαπτισμένων πιστῶν στοῦ ἑνα σώμα τοῦ Χριστοῦ, «ὃ ἐστὶν ἡ Ἐκκλησία» (Κολ. 1,24) σύμφωνα μὲ τὴν σπουδαιότητά καὶ βαρυσήμαντη ἐπισήμανση τοῦ Ἀπ. Παύλου, ποῦ γράφει στοὺς Κορινθίους: «Τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας ὃ εὐλογοῦμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν; τὸν ἄρτον, ὃν κλῶμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν; ὅτι εἷς ἄρτος, ἐν σώμα οἱ πολλοὶ ἐσμεν· οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἑνὸς ἄρτου μετέχουμεν» (Α΄ Κορ. 10, 16-17· πρβλ. Ἐφ. 1,23· 4, 12-16· 5,30· Κολ. 1, 18, 24). Ἔτσι στὴν Εὐχαριστία δὲν ἔχουμε κάποιο τμήμα τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' αὐτὴ τὴν ὅλη Ἐκκλησία, τὸ ὅλον σώμα τοῦ Χριστοῦ. Ἡ καθεμία ἀπὸ τὶς ὀρθόδοξες τοπικὲς Ἐκκλησίες, ὑπὸ τὸν Ἐπίσκοπο αὐτῆς ἢ τοὺς ἐκπροσωποῦντες αὐτὸν καὶ ἐξουσιοδοτημένους ἀπὸ αὐτὸν πρεσβυτέρους, τελεῖ τὴν Θ. Εὐχαριστία, ποῦ ἐνώνει τοὺς πιστοὺς μὲ τὸν Χριστὸ καὶ αὐτοὺς μεταξύ τους. Ἔτσι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπικοινωνία μεταξύ ὄλων τῶν ὀρθοδόξων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, ποῦ εἶναι συνενωμένες μεταξύ τους κατὰ κάποιο τρόπο ὡς μεγαλύτεροι ἢ μικρότεροι, ὑπερκείμενοι ἢ ὑποκείμενοι κύκλοι, ποῦ ἔχουν (λογικὴ) σχέση «ἐπαλληλίας» ἢ «ὑπαλληλίας», καὶ ὅλοι εἶναι ὁμόκεντροι, ἔχοντες ὡς ἐνοποιοὶ καὶ συνδετικὸ κέντρο «ἐνότητα ταυτότητος»⁸⁸, ἢ ὁποία ἐξασφαλίζεται μὲ τὴν ἐνιαία πίστη καὶ μὲ τὸ ὅτι στὴ Θ. Κοινωνία ὁ Χριστὸς συσσωματώνεται μὲ τὰ μέλη τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν.

Στὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας «ἐκδηλοῦται ἡ ἐνότης τῆς ἐπιγείου καὶ τῆς οὐρανοῦ Ἐκκλησίας καὶ διὰ τῶν γηϊνῶν στοιχείων τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου ἐξαγιάζεται δυνάμει καὶ ὅλος ὁ κόσμος, πᾶσα ἡ τῆς ματαιότητι ὑποταγεῖσα καὶ συστενάζουσα καὶ συνωδίνουσα κτίσις “ἐπ’ ἐλπίδι, ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἐκ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ” (Ρωμ. 8, 20-22)»⁸⁹.

Βεβαίως ἡ Ὄρθόδοξη Ἐκκλησία μὲ τὸ κήρυγμα καὶ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση τῆς στὶς ἐπίγειες καὶ ὁρατὲς διαστάσεις τῆς τείνει νὰ ἀναπτυχθεῖ σὲ

88. Πρβλ. ΧΑΡΚΙΑΝΑΚΗ ΣΤ., *Περὶ τὸ ἀλάθητον τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὄρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Ἀθῆναι, 1965, σ. 182: «Ἡ ἐνότης τῶν κατὰ τόπους ἐπισκόπων καὶ τῶν ὑπ’ αὐτοὺς τοπικῶν Ἐκκλησιῶν» δὲν νοεῖται ἀθροιστικῶς, ἀλλ’ ὡς ἐνότης ταυτότητος». ΖΗΖΙΟΥΛΑ Ι. Δ. (Σεβ. Μητροπολίτου Περγάμου), *Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θεῇ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας*, ἐν Ἀθήναις 1990, σ. 141: «Διὰ τῆς ὅλης ἐπικοινωνίας τῶν Ἐπισκόπων, ὅλως δὲ ἰδιαίτερος διὰ τῶν Συνόδων... ἡ ἐνότης τῶν κατὰ τόπους Ἐπισκόπων δὲν ἀποτελεῖ ἐνότητα ἀθροιστικὴν ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐννοίᾳ τῆς δημοκρατίας, ἀλλ’ ἐνότητα ταυτότητος».

89. ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., ἐνθ’ ἄνωτ., σ. 301.

οικουμενική και καθολική Ἐκκλησία και με γεωγραφική ἔννοια⁹⁰, ἀλλὰ καθεμία ἀπό τις τοπικές Ἐκκλησίες με τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη ὑπὸ τὸν Ἐπίσκοπό της ὑπερακοντίζει τὰ χωροχρονικά ποσοτικά πλαίσια και ἔχει ποιοτικὴ ὑπερχωροχρονικὴ καθολικότητα με ἀριστοτελίζουσα σημασία τῆς λέξεως «καθολικότης», κατὰ τὴν ὁποία τὸ «μέρος» δὲν εἶναι τμήμα τοῦ «ὄλου», ἀλλὰ περιέχει και προβάλλει τὸ «ὄλον»⁹¹. Τὸ «ὄλον» γίνεται φανερό, ὅταν κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας, πὺ συνδέεται και με τὴν ὁμολογία τοῦ συμβόλου τῆς ἐνιαίας πίστεως, εἶναι «τοῦ πλήθους τῶν πιστευόντων ἢ καρδία και ἡ ψυχὴ μία» (Πράξ. 4,32). Ἔτσι τὸ «ὄλον», πὺ βιώνεται μέσα στὰ πλαίσια τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, φανερώνει ὅτι Αὐτὴ ὡς συνεχίζουσα τὴν ἀποστολικὴ παράδοση εἶναι Ἀποστολική, εἶναι Μία με συνείδηση τῆς ταυτότητος τῶν ἀνὰ τὸν κόσμο ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν και ἐπὶ πλέον εἶναι Ἀγία, διότι ἐπιδιώκει τὴν πνευματικὴ ἀνακαίνιση τῶν ἀνθρώπων και τὴν ὄλον ἐν ἀξανομένη πραγματώση τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἀγίων». Στὴ διατύπωση αὐτὴ ἡ λέξη «Ἁγίων σημαίνεται τόσον σὲ ἀρσενικὸ ἢ θηλυκὸ γένος (= τῶν προσώπων τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἀγγέλων, ἁγίων ἀνδρῶν και γυναικῶν, μελῶν τῆς «στρατευομένης» και «θριαμβευούσης» Ἐκκλησίας), ὅσον και σὲ οὐδέτερο γένος (= τῶν ἁγίων Μυστηρίων και τῶν ἀπὸ αὐτὰ προερχομένων θείων ἀγαθῶν).

Κορυφωση ἀκριβῶς τῶν Μυστηρίων και τῶν ἀγαθῶν αὐτῶν εἶναι ἡ τελεσιουργία τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, πὺ φανερώνει τὴν Ἐκκλησία ὡς Σῶμα Χριστοῦ. Κατὰ τὴν ἤδη μνημονευθεῖσα ἀνωτέρω διατύπωση τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, «τὴν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, εἴ τις ἰδεῖν δυνηθεῖ..., οὐδὲν ἕτερον ἢ αὐτὸ μόνον τὸ Κυριακὸν ὄφεται σῶμα»⁹². Ἦδη ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος εἶχε διακηρύξει, ὅτι ὁ Χριστὸς «σῶμα ἡμᾶς, τ.ἔ. τὴν Ἐκκλησίαν, ἑαυτοῦ ἐποίησε, σῶμα ἡμῖν τὸ ἑαυτοῦ μετέδωκεν»⁹³. Και ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης μιλοῦσε περὶ τοῦ Χριστοῦ ὡς «ἀνακεκραμένου πρὸς τὸ ἴδιον σῶμα, ὅπερ ἐστὶν

90. ΚΥΡΙΑΛΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ, *Κατηχήσεις* 18,23. Migne 33,1044: «Καθολικὴ μὲν οὖν καλεῖται, διότι καθ' ὄλον τοῦ κόσμου διακεχυμένη ὑπάρχει... διὰ τὸ κατὰ πάσης εἶναι τῆς οἰκουμένης ἀπὸ περάτων τῆς γῆς ἕως περάτων... διὰ τὴν ἔνωσιν τῶν ἀπανταχοῦ διεσπαρμένων Ἐκκλησιῶν, αἵτινες πᾶσαι τῷ συνδέσμῳ τοῦ Παναγίου Πνεύματος μίαν και καθολικὴν ἀποτελοῦσιν».

91. Τὸ «κατὰ μέρος» ἢ τὸ «καθ' ἕκαστον» δὲν ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ «καθόλου», τοῦ ὄλου, ἀλλὰ τὴν ποιοτικὴ ἔκφραση τοῦ ὄλου. Βλέπε περισσότερα σχετικῶς: ΖΗΖΙΟΥΛΑ Ι., μν. ἔ., σσ. 92 ἔξ., ὅπου ὑπάρχουν και οἱ σχετικὲς παραπομπὲς στὸν Ἀριστοτέλη.

92. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, *Ἐρμηνεία Θείας Λειτουργίας*, Migne Ἐ.Π. 150, 452-3.

93. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ὁμιλία εἰς Ἐφεσίους* 3,3 Migne Ἐ.Π. 62,27.

Ἐκκλησία»⁹⁴. Κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ συναδέλφου Γεωργίου Γαλίτη, «τὸ μετέχειν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ = Ἐκκλησίας καὶ τὸ μετέχειν (κοινωνεῖν) τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ = Θείας Εὐχαριστίας εἶναι ταυτόσημα, ἢ, ἄλλοις λόγοις, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τελεῖται ἢ μέθεξις τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ = Θείας Εὐχαριστίας καὶ διὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας τελεῖται ἢ μέθεξις τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ = Ἐκκλησίας»⁹⁵. Ἐπομένως «γίνεται φανερός ὁ ἐκκλησιολογικὸς χαρακτήρ τῆς Εὐχαριστίας, ὡς καὶ ὁ εὐχαριστιακὸς χαρακτήρ τῆς Ἐκκλησίας»⁹⁶.

Τὰ λεχθέντα ἐναρμονίζονται κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὰ λεχθέντα ἀπὸ θεολόγους, πὸν πρωτοποριακὰ στὸν 20ὸ αἰῶνα ἀφύπνισαν στὴν Χριστιανικὴ Οἰκουμένη τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐκκλησιολογικὴ διάσταση τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Δειγματοληπτικὰ ὑπενθυμίζουμε μερικοὺς: Γνωστὸς εἶναι ὁ ρῶσος Νικόλαος Afanas'ev (1893-1966), ὁ ὁποῖος κατανόησε τὴν Ἐκκλησία ὡς εὐχαριστιακὴ σύναξη σὲ ὀρισμένο τόπο, πὸν εἶναι «σῶμα Χριστοῦ» μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴ Θεία Εὐχαριστία. Ἡ ὀρθὴ αὐτὴ ἀντίληψη ἐπισκιάσθηκε ἀπὸ τὴ χρῆση «μονομερειῶν καὶ ὑπερβολῶν καὶ ἀκροτήτων»⁹⁷. Ὁ Ἀφανάσιεφ, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ σκέψη ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου παρὼν στὴν τοπικὴ εὐχαριστιακὴ κοινότητα, ὑποτιμοῦσε τόσοσ ὅλες τὶς ὑπερτοπικὲς ἐκκλησιαστικὲς δομὲς, τὶς ὁποῖες μᾶλλον δὲν θεωροῦσε ἀναγκαῖες, ὅσων καὶ τὸν θεσμὸ τοῦ ἐπισκόπου, τὸν ὁποῖο παρουσίαζε κατὰ προτεσταντίζοντα «κογκρεγκασιοναλιστικὸ» καὶ «προεσβυτεριανίζοντα» τρόπο («Kongregationalismus» καὶ «Presbyterianismus»). Μάλιστα ἀμφισβητοῦσε τὴν ὕπαρξη χειροτονίας ἐπισκόπου κατὰ τοὺς δύο πρώτους αἰῶνες⁹⁸.

Τὸν ἐκκλησιολογικὸ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας ἐπεσήμανε χωρὶς μονομέρειες ὁ πολὺ γνωστὸς θεολόγος Georgij Florovskij (1893-1979), ὁ ὁποῖος γρά-

94. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Ἐξηγήσις ἄσματος ἁσμάτων*, λόγ. 7, Migne Ἐ.Π. 44,916.

95. ΓΑΛΙΤΗ Γ., *Intercommunio. Τὸ πρόβλημα τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας μετὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου*, Ἀθῆναι 1966, σ. 15.

96. ΚΑΡΜΙΡΗ Ι., *ἔνθ' ἄνωτ.*, σσ. 163-164.

97. *Αὐτόθι*, σ. 95, ὑποσημ. 1.

98. Ὁ Nikolaj Afanas'ev ὡς «εἰσηγητὴς τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας» («Initiator der eucharistischen Ekklesiologie») μελετήθηκε πολὺ ἀπὸ ρωμαιοκαθολικοὺς. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μονογραφία: PLANK P., *Die Eucharistieversammlung als Kirche. Zur Entstehung und Entfaltung der eucharistischen Ekklesiologie Nikolaj Afanas'evs*, Würzburg 1980. Πρβλ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Kirche, Eucharistie und Vorsteheramt im Denken Nikolaj Afanas'evs*: A. Rauch - P. Imhof, (ἐκδ.), *Die Eucharistie der einen Kirche*, München 1983, σσ. 72-92.

φει: «Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ εἶναι μία μέσα στήν Εὐχαριστία, διότι ἡ Εὐχαριστία εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ὁ νέος Ἀδάμ καί ὁ Σωτήρ...»⁹⁹. Ἡ εὐχαριστιακή καί λοιπή παρουσία τοῦ Χριστοῦ στόν κόσμον «κάνει τήν Ἐκκλησία σῶμα τοῦ Χριστοῦ καί τόν Χριστόν κεφαλὴν αὐτῆς»¹⁰⁰. Ἐπομένως, ὅταν ὁμιλοῦμε γιά τήν Ἐκκλησία, «δέν πρόκειται γιά μία ἀνθρώπινη κοινωνία, ἀλλά πολὺ περισσότερο γιά μία “θεία κοινωνία”, ὄχι γιά μία ἀνθρώπινη κοινότητα..., ἀλλά γιά μίαν ἁγία κοινότητα, ἡ ὁποία κατὰ τὴν οὐσία της δέν εἶναι “ἐκ τοῦ κόσμου τούτου” καί μάλιστα δέν ἀνήκει εἰς τόν “αἰῶνα τοῦτον”, ἀλλ’ εἰς τόν “ἐρχόμενον αἰῶνα” (τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ)¹⁰¹. Ἄς προστεθεῖ, ὅτι ὁ Florovskij ἀποκρούει τὸ νὰ γίνεταί λόγος καί γιά «γεωγραφική» ἢ «τοπογραφική» καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας¹⁰².

Ὁ Alexander Schmemmann (1921-1983), χωρὶς νὰ κατακρίνει φανερὰ τίς ὑπερβολές τοῦ διδασκάλου του Afanas’ev, δέχθηκε τὸν πυρῆνα τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας αὐτοῦ καί τόνισε ὅτι στοὺς συγκεντρωμένους ἐπισκόπους σὲ εὐχαριστιακὴ σύναξη γιά τὴ χειροτονία νέου ἐπισκόπου ὑπάρχει χειροπιαστὴ ἔκφραση τῆς οὐσιώδους ταυτότητος τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως, τῶν κοινῶν ἐπιδιώξεων, τῆς ἀλληλεγγύης καί ἀγάπης¹⁰³, ὅπως καί τοῦ πυρῆνος τοῦ συνοδικοῦ συστήματος¹⁰⁴.

99. FLOROVSKY G., *Le corps du Christ vivant, une interprétation orthodoxe de l’Église*: Συλλογικὸ ἔργο *La Sainte Église universelle*, Paris 1948, σσ. 9-57 (παράθεμα σ. 20).

100. FLOROVSKY G., *Christ and his Church*: στὸ ἔργο *L’Église et les Églises*, Chevetogne 1954, σσ. 167-168.

101. FLOROVSKY G., *Die Kirche, ihr Wesen und ihre Aufgabe*, στὸ συλλογικὸ ἔργο *Die Kirche in Gottes Heilsplan*, Zürich 1948, σσ. 46-61 (παράθεμα σ. 48).

102. FLOROVSKY G., *Le Corps du Christ vivant...*, σσ. 24 ἔξ. Περισσότερα γιά τίς ἐκκλησιολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Florovsky βλ. στὸ ἔργο: LELOUVIER Y.-N., *Perspectives russes sur l’Église*: George Florovsky, Paris 1968.

103. SCHMEMMANN AL., *Unity, Division, Reunion in the Light of Orthodox Ecclesiology*: περ. *Θεολογία* 22 (1951), σσ. 242 ἔξ. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θεολογία καὶ Εὐχαριστία*: στὸ ἔργο *Θεολογία, Ἀλήθεια καὶ Ζωή* (ἔκδ. Ἀδελφότητος «Ζωή»), Ἀθῆναι 1962, σσ. 104-127. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L’Eucharistie. Sacrament du royaume*, Paris 1985. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Eucharist. Sacrament of the Kingdom*, Crestwood (N.Y.) 1988. PLANK P., *Eucharistische Ekklesiologie (Ostkirchlich)*: *Lexikon für Theologie und Kirche*, τόμ. 3, Freiburg κ.ά., 32006, σσ. 971-972.

104. Πρβλ. ΧΑΡΚΙΑΝΑΚΗ ΣΤ. (νῦν Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας), *Περὶ τὸ ἀλάθητον τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ*, Ἀθῆναι 1965, σ. 85: «Ἐκκλησία... ἄνευ συνοδικοῦ συστήματος καὶ πολιτεύματος ἀποτελεῖ τοῦτ’ αὐτὸ ἀντίφασιν ἐν τοῖς ὅροις». ΜΑΞΙΜΟΥ ΣΑΡΔΩΝ, *Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 48-49: «Ἡ

Ἀνάμεσα στίς μονομερεῖς καὶ ὑπερβολικὲς θέσεις τοῦ Afanas'εν ἦταν καὶ ἡ παραδοχὴ ἑνὸς εἴδους μονισμοῦ τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας, ὁ ὁποῖος παραθεωροῦσε ὅτι γιὰ τὴν ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐνότητα τῶν Ἐκκλησιῶν ἀπαιτοῦνται, ἐκτὸς τῆς εὐχαριστιακῆς συνάξεως, καὶ ἄλλες θεμελιώδεις συνιστώσες, ὅπως τὸ ἐπισκοποκεντρικὸ σύστημα· ἡ συμφωνία γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ θείου λόγου, τῆς πίστεως καὶ τῶν κοινῶν ἐπιδιώξεων· τὰ βαπτισμένα μέλη πιστῶν κ.ἄ. Ἔτσι ὁ ρώσος αὐτὸς θεολόγος πίστευε ὅτι μέσα στὰ πλαίσια μιᾶς (ἀπὸ αὐτὸν κακῶς νοουμένης) οἰκουμενικῆς κινήσεως θὰ ἦταν εὐκόλη καὶ δυνατὴ ἡ ἔνωση μὲ κακόδοξες σχισματικὲς Ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν εὐχαριστιακὴ σύναξη¹⁰⁵.

Στίς ἀπὸ πολλοὺς ἀποκρουόμενες θέσεις αὐτὲς τοῦ Afanas'εν ἀντιτάχθηκε ἔντονα καὶ πειστικὰ ὁ μακαριστὸς καθηγητὴς Παν. Τρεμπέλας, ὑπενθυμίζοντας ὅτι ἀληθινὴ καθολικότης τῆς Ἐκκλησίας εἶναι «ὅ,τι πάντοτε, ὅ,τι πανταχοῦ, ὅ,τι ἀπὸ ὅλους πιστεῦθηκε» (*quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum est, it est vere catholicum*)¹⁰⁶.

Ὁ καθηγητὴς Παν. Τρεμπέλας ἐνισχύει τοὺς λόγους αὐτοὺς τοῦ Βικεντίου ἐκ Λειρίνου μὲ ἐπισημάνσεις τῆς παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως. Ἔτσι π.χ. ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ Εἰρηναῖος, στηρίζοντας «τὴν καθολικότητα καὶ οἰκουμενικότητα τῆς Ἐκκλησίας» στὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ διδασκαλίας, διακηρύσσει: «Ἡ Ἐκκλησία παρὰ τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν ἐκείνων μαθητῶν παραλαβοῦσα τὴν πίστιν, καίπερ ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ διεσπαρμένη ἐπιμελῶς φυλάσσει ὡς ἓνα οἶκον οἰκοῦσα· καὶ ὁμοίως πιστεύει τούτοις ὡς μίαν ψυχὴν καὶ τὴν αὐτὴν ἔχουσα καρδίαν καὶ συμφώνως ταῦτα κηρύσσει καὶ διδάσκει καὶ παραδίδωσιν ὡς ἐν στόμα κεκτημένη. Καὶ γὰρ αἱ κατὰ τὸν κόσμον διάλεκτοι ἀνόμοιοι, ἀλλ' ἡ δύναμις τῆς παραδόσεως μία καὶ ἡ αὐτή. Καὶ οὔτε αἱ ἐν Γερμανίαις ἰδρυμένα ἐκκλησία ἄλλως πεπιστεύκασιν ἢ ἄλλως παραδιδόασιν, οὔτε ἐν ταῖς Ἰβηρίαις, οὔτε ἐν Κέλτοις, οὔτε κατὰ τὰς ἀνατολάς, οὔτε ἐν Αἰγύπτῳ, οὔτε ἐν Λιβύῃ, οὔτε αἱ κατὰ μέσα τοῦ κόσμου ἰδρυμένα· ἀλλ' ὡσπερ ὁ ἥλιος... ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ εἶς

συνέλευσις ἐπισκόπων διὰ τὴν χειροτονίαν ἐπισκόπου εἰς χηρεύουσαν ἐπισκοπὴν εἶχεν ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς συνόδου..., ἀπετέλει ἔκφρασιν τοῦ συνοδικοῦ συστήματος, ἥτις ὅπωςδήποτε ἐπιρέασε καὶ τὸν τρόπον συγκροτήσεως τῶν τοπικῶν συνόδων...». ΚΑΡΜΠΗ Ι., μν. ἔ., σ. 654.

105. Περισσότερα βλ. στὰ ἐξῆς: AFANAS'EV N., *Una Sancta*, περ. *Irenikon* 36(1963), σσ. 436-478. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L'Église du St. Esprit*, Paris 1975. PLANK P., ἔνθ' ἄνωτ. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., *Θεωρία ἀπαράδεκτοι περὶ τὴν Unam Sanctum*, περ. *Ἐκκλησία*, 41(1964), σσ. 167-353.

106. ΤΡΕΜΠΕΛΑ Π., ἔνθ' ἄνωτ., σ. 199.

καὶ ὁ αὐτός· οὕτω καὶ τὸ κήρυγμα τῆς ἀληθείας πανταχῇ φαίνει... Καὶ οὔτε ὁ πάνυ δυνατός ἐν λόγῳ τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις προεστώτων ἕτερα τούτων ἐρεῖ..., οὔτε ὁ ἀσθενής ἐν τῷ λόγῳ ἐλαττώσει τὴν παράδοσιν»¹⁰⁷.

Οἱ λόγοι αὐτοί, ὅπως καὶ ἄλλοι λ.χ. τοῦ Κυπριανοῦ, τοῦ Μ. Βασιλείου, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου¹⁰⁸, βοηθοῦν νὰ συνειδητοποιήσουμε γιατί γνησία εὐχαριστιακὴ σύναξις δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει στους αἵρετικούς καὶ σχισματικούς, ποὺ ἔχουν παύσει νὰ εἶναι μέλη τῆς Μιᾶς, Ἁγίας, Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ τὰ μυστήρια γενικῶς, ποὺ τελοῦνται ἔξω ἀπὸ Αὐτὴν εἶναι ἄκυρα. Κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Παν. Τρεμπέλα, «τὸ θυσιαστήριον τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐν καὶ ἀδιαίρετον καὶ συνεπῶς οἱ ἐκ τῆς μιᾶς Ἐκκλησίας χωριζόμενοι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ συναποκομίζονται μεθ' ἑαυτῶν τὸ θυσιαστήριον ταύτης, ἀλλ' ἀναγκαιῶς χωρίζονται οὔτοι καὶ ἀπ' αὐτοῦ. Εἷς ὁ ἄρτος, ὁ ἐξ οὗ πάντες ἐσθίομεν, μελιζόμενος μὲν, ἀλλὰ μὴ διαιρούμενος, ἐν δὲ καὶ τὸ θυσιαστήριον παρὰ τὴν δυσεξαριθμητὸν πληθὺν τῶν ναῶν μας καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς ἁγίων τραπεζῶν»¹⁰⁹.

Ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Περγάμου καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Ἰωάννης Ζηζιούλας, τὰ δημοσιεύματα τοῦ ὁποίου περὶ τῆς Εὐχαριστιακῆς Θεολογίας μνημονεύονται στὴ σχετικὴ διεθνῆ βιβλιογραφία, θεώρησε ὡς δικαιολογημένην τὴν «ἰσχυρὰν ἀντίδρασιν»¹¹⁰ τοῦ Παν. Τρεμπέλα γιὰ «τὸν ἐλλοχεύοντα κίνδυνον τῆς μονομερείας (τοῦ Afanas'εν), ἡ ὁποία δύναται νὰ ἀποβῆ ἐπιζήμιος διὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν»¹¹¹. Προσθέτει, ὅτι «ἡ ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐνότητος αὐτῆς δὲν ἐξαντλεῖται πλήρως εἰς μίαν ἄνευ οἰωνδῆποτε προϋποθέσεων εὐχαριστιακὴν ἐνότητα. Ἡ Ἐκκλησία ἠσθάνετο ἑαυτὴν ἀνεκαθεν ἠνωμένην καὶ ἐν τῇ πίστει, τῇ ἀγάπῃ, τῷ ἐνὶ Βαπτίσματι, τῇ ἀγιότητι τοῦ βίου κ.λπ.»¹¹². Ἡ κεντρικὴ καὶ ἀπαραίτητη θέση τῆς Εὐχαριστίας μέσα στὴν Ἐκκλησία δὲν αἰρεῖ τὸ γεγονός, ὅτι «ἡ Εὐχαριστία δὲν δύναται νὰ μελετηθῇ ὡς ἐν κλειστὸν ἀντικείμενον, ἔξω τοῦ περιεχομένου τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐπιδράσεώς του ἐπὶ τῆς ὅλης ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου»¹¹³. Γιὰ τοῦτο, «ἐνῶ ἡ θεώρησις τῆς Εὐχα-

107. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 268.

108. Ἐνθ' ἄνωτ., σσ. 268 ἐξῆς.

109. Αὐτόθι, σ. 270.

110. ΖΗΖΙΟΥΛΑ Ι., μν. ἔ., σ. 197.

111. Αὐτόθι, σ. 17.

112. Ἐνθ' ἄνωτ.

113. Αὐτόθι, σ. 18.

ριστίας ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν στοιχείου ἐνσαρκώσεως καὶ ἐκφράσεως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ὀρθή, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ἐξ ἴσου ἀνεπιφυλάκτως ἀποδεκτὴ καὶ ἡ θεώρησις αὐτῆς ὡς τοῦ μοναδικοῦ ἀπαραιτήτου στοιχείου (*sine qua non*) πρὸς σχηματισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐνότητος αὐτῆς... Ἀπαιτοῦνται καὶ ἄλλα στοιχεῖα...»¹¹⁴.

Πάντως ὁ Σεβ. Περγάμου δὲν διστάζει νὰ συμφωνήσῃ γιὰ τὸν κεντρικὸ πυρῆνα τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας τῶν Ἀφανάσιου καὶ Σμέμαν καὶ νὰ τονίσῃ ὅτι αὐτὴ «ἀποτελεῖ σπουδαῖον θετικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ἀφήσῃ ἀδιάφορον τὸν ἱστορικὸν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας»¹¹⁵.

Ἄλλ' ὁ Σεβ. Ἰ. Ζηζιούλας δὲν περιορίσθηκε στὶς ἀπόψεις αὐτές, πού παρουσιάζει στὴ διδακτορικὴ διατριβή του. Σὲ νεώτερα δημοσιεύματά του ἐπεδίωξε βαθύτερη ἐμβάθυνση στὴ Θ. Εὐχαριστία καὶ στὸ Μυστήριον τῆς Ἐκκλησίας. Χρησιμοποιώντας ὀρθόδοξο περσοναλιστικὸ προσανατολισμὸ τονίζει, ὅτι ὁ Τριαδικὸς Θεὸς εἶναι κοινωμία καὶ ἐνότης προσώπων, ἡ Ἐκκλησία συμμετέχει στὴ θεία αὐτὴ κοινωμία ὡς σύναξη προσώπων, πού στὴν Εὐχαριστία τοὺς γιὰ τὴ Δημιουργία καὶ τὴν (ἐν Χριστῷ) λύτρωση καὶ σωτηρία, ὅπως καὶ γιὰ τὴ μέλλουσα Βασιλεία (τοῦ Θεοῦ) φθάνουν στὴν τελειότητα *communio*, τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ἔχουν μεταξύ τους¹¹⁶. Καθολικότητα κατέχει πᾶσα ὀρθόδοξη τοπικὴ εὐχαριστιακὴ σύναξη ὄχι μόνον διότι μὲ τὴ μνημονευθεῖσα ἀριστοτελικὴ ἔννοια μέσα στὸ ἰδικό της μέρος κατέχει τὸ ὅλο, ἀλλὰ καὶ διότι διακηρύσσει τὴν ἐσχατολογικὴ ἐνότητα ὅλων ἐν Χριστῷ καὶ ἔτσι ὑπερβαίνει τὴ σύνδεσή της μὲ τόπο καὶ χρόνον. Ἐπίσης στὴν ἐνότητα καὶ ἀμοιβαία ἀναφορὰ τῆς μιᾶς τοπικῆς ἐκκλησίας στὴν ἄλλη κατοπτρίζεται σὲ ἐσχάτη ἀνάληψη ἢ ἐνότητος τοῦ Θεοῦ στὴν Τριαδικότητά Του¹¹⁷. Ὁ ἐπίσημος Ὁρθόδοξο-ΡΚαθολικὸς Διά-

114. Ἐνθ' ἀνωτ., σ. 197.

115. Αὐτόθι, σ. 17.

116. PLANK P., *Eucharistische Ekklesiologie (Ostkirchlich)*, LThK 3, σ. 971-972.

117. Περισσότερα βλ. στὰ νεώτερα ἔργα τοῦ Ἰ. Ζηζιούλα, πού ἀναφέρονται στὴ Θ. Εὐχαριστία: ΖΙΖΙΟΥΛΑΣ J. - TILLIARD J.M.R. - ALLMEN J.J.R. (ἐκδ.), *Eucharistie*, Paris 1970, σσ. 11-74. ΖΙΖΙΟΥΛΑΣ J., *Die Eucharistie in der neuzeitlichen Orthodoxen Theologie*: Στὸ ἔργο: *Die Anrufung des Hl. Geistes im Abendmahl*, Frankfurt (Main) 1977, σσ. 163-179. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L' être ecclésial*, Genf 1981. Τοῦ ἰδίου, *Being as Communion. Studies in Personhood and the Church*, Crestwood (N.Y.) 1985. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Le mystère de l' Église dans la Tradition Orthodoxe*, περ., *Irénikon*, 60(1987), σσ. 322-355. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *L' Eucharistie, l' Évêque et l' Église durant les trois premiers siècles*, Paris 1994. Πρβλ. BAILLARGEMON G., *Perspectives orthodoxes sur l' Église-Communion. L' oeuvre de Jean Zizioulas*. Montréal-Paris 1989. FELMY K. CH., *Die orthodoxe*

λογος ἐπισημαίνει ἰδιαίτερος σήμερα, ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ κοινωνία ἀγκυροβολεῖ στὴν τριαδικὴ κοινωνία τοῦ Θεοῦ: «*Ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὸ πρότυπό της, τὴν ἀρχὴ της καὶ τὸν σκοπὸ της στὸ Μυστήριό τοῦ Ἐνὸς Θεοῦ στὰ τρία πρόσωπα. Ἀκόμη περισσότερον ἡ Εὐχαριστία, ὅταν αὐτὴ κατανοεῖται ἔτσι μέσα στὸ φῶς τοῦ Μυστηρίου τῆς Τριαδικότητος, παρουσιάζει τὸ κριτήριό (μέτρο) τῆς συνολικῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Τὰ θεσμικὰ στοιχεῖα αὐτῆς πρέπει νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ ἀνανάγκασή τῆς θείας μυστηριώδους πραγματικότητος*»¹¹⁸.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω γίνεται φανερόν, ὅτι ὑπάρχουν προοπτικὲς ἀναπτύξεως συστηματικῆς καὶ συνετῆς Ὁρθοδόξου Εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας μὲ περαιτέρω διερεύνηση τοῦ σχετικοῦ πηγαίου ὕλικου ὄλων τῶν χριστιανικῶν αἰώνων καὶ μὲ μορφολογικὰ ἢ εἰδολογικὰ προσανατολιστικὰ πρότυπα τὰ μνημονευθέντα ἔργα διακεκριμένων Ὁρθοδόξων θεολόγων.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἐπὶ μέρους *κατακόρυφες διαστάσεις* τῆς Εὐχαριστιακῆς Θεολογίας, ὅπως λ.χ. γιὰ τὴν Εὐχαριστιακὴ Τριαδολογία, Εὐχαριστιακὴ Χριστολογία, Εὐχαριστιακὴ Πνευματολογία, πού δὲν πρέπει νὰ συρρικνώνονται ἢ νὰ παραθεωροῦνται ἐξ αἰτίας μονιστικῶν ἐκκλησιολογικῶν τάσεων τῆς Εὐχαριστιολογίας. Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι οἱ τομεῖς αὐτοί, ἔνεκα τῆς συνυπάρξεως μὲ τὸν καταφατισμὸ τῆς Θείας Ἀποκαλύψεως καὶ τοῦ ἀποφατισμοῦ τῆς καθ' ὅλου μυστηριακῆς ζωῆς, δὲν ἐπιτρέπουν εὐρὸν πεδίο διονυχιστικῆς λογικῆς διεisdύσεως στὰ θεῖα μυστήρια κατὰ τὸ ὄχι ἄξιο μιμήσεως παράδειγμα τῆς δυτικῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας.

Ἀντιθέτως ὅσον ἀφορᾷ στὶς *ὀριζόντιες διαστάσεις* τῆς Εὐχαριστιακῆς Θεολογίας, οἱ ὅποιες συναρτῶνται ὄχι μὲ τὴν ἀπρόσιτη στὶς γνωστικὲς μας δυνάμεις οὐσία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μὲ τὶς προσιτὲς στὴ διάνοιά μας ἐνέργειες Αὐτοῦ μέσα στὸν μεταβαλλόμενο κόσμον καὶ στὶς ἐπίγειες ἐκφάνσεις τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, ὁ εὐχαριστιολογικὸς στοχασμὸς πρέπει νὰ δίδει ὄθηση καὶ νὰ συντελεῖ στὴ συνανάπτυξη τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἐκκλησιολογίας μαζί μὲ τὶς ἐπιδιώξεις ἄλλων εὐχαριστιολογικῶν τομέων. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς λ.χ. εἶναι ἡ Εὐχαριστιακὴ Πρακτικὴ Θεολογία, ἡ Εὐχαριστιακὴ Ὁμιλητικὴ, ἡ Εὐχαρι-

Theologie der Gegenwart. Eine Einführung, Darmstadt 1990, σσ. 151-168. SPITERIS Y., *La teologia ortodossa neo-greca*, Bonn 1992, σσ. 363-416. PLANK P., *Eucharistische Ekklesiologie* (Ostkirchlich), τ. 3, στ. 971-972.

118. *Dokument von München II*, 1[7]: *Dokumente wachender Übereinstimmung. Sämtliche Berichte und Könsenstexte interkonfessioneller Gespräche auf Weltebene*, τόμ. 2, Paderborn 1992, σσ. 534 ἔξ.

σιακή Κατηχητική ἢ Παιδαγωγική, ἢ Εὐχαριστιακή Ἱεραποστολική, τὸ Εὐχαριστιακὸ Κανονικὸ Δίκαιο (λ.χ. σὲ σχέση πρὸς τὸ Συνοδικὸ σύστημα, πρὸς τὸ θεσμὸ τῆς Πενταρχίας, πρὸς τὸ ρόλο τῶν λαϊκῶν στὴ τελεσιουργία τῆς Θ. Εὐχαριστίας). Οἱ τομεῖς αὐτοὶ πρέπει συνεχῶς νὰ ἐπανεξετάζονται καὶ ἀνανεώνονται εἴτε σὲ ἰδιαίτερα θεωρητικὰ κεφάλαια μέσα σὲ ὑπερκείμενες εὐρύτερες θεολογικὲς ἐνότητες ἢ καὶ αὐτοτελῶς, εἴτε μὲ ὑπόδειξι συγχρονησμένης πρακτικῆς συμπεριφορᾶς καὶ ζωντανῶν προτύπων.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ ἰδιαίτερη ἀναφορὰ στοὺς κλάδους τῆς Εὐχαριστιακῆς Ἠθικῆς καὶ Εὐχαριστιακῆς Θεωρίας τῆς Διακονίας ἢ Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης. Μὲ τὴν Εὐχαριστιακὴ Ἠθικὴ γίνεται ὑπόμνηση καὶ τῆς ἀτομικῆς προευχαριστιακῆς καὶ μετευχαριστιακῆς ἠθικῆς δεοντολογίας τῆς ζωῆς τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, πού δὲν πρέπει νὰ περιφρονοῦν τὴ δεοντολογία αὐτῆ, χρησιμοποιώντας ὡς ἄλλοθι τὸν συλλογικὸ-κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς Εὐχαριστίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὑποτιμώντας τὴν ἀτομικὴ ἠθικὴ προσπάθεια καὶ ἐξοστρακίζοντας ὁλόκληρη τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους Ὁμιλία τοῦ Κυρίου. Ἄς θυμηθοῦμε τοὺς κερανοὺς, πού ἐξαπέλυεν ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος ἐναντίον τῶν ἀναξίως προσερχομένων στὴ Θεία Κοινωνία. Ὅχι ὡς κολλεκτιβιστικὲς μάζες, ἀλλ' ὡς ἄτομα οἱ πιστοὶ ἔχουν κληθῆ μὲ προσωπικὴ ἀνακαινισμένη ζωὴ νὰ εἶναι μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀδελφωμένοι νὰ «μεριμῶσιν ὑπὲρ ἀλλήλων» (Α΄ Κορ. 22,25).

Καὶ αὐτὴ ἡ Εὐχαριστιακὴ Θεωρία τῆς Διακονίας ἢ Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης (πρέπει νὰ) ἀνάγει τὴν ἀρχὴ τῆς στοὺς ἀποστολικούς καὶ παλαιοχριστιανικούς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους συνδεόταν μὲ τὶς εὐχαριστιακὲς συνάξεις (πρβλ. τὸ θεσμὸ τῶν συνεστιάσεων τῆς «ἀγάπης»¹¹⁹, τὶς προτροπὲς καὶ προσπάθειες τοῦ Ἀπ. Παύλου γιὰ τὴ «λογία» (Α΄ Κορ. 16,1 κ.ἀ.)¹²⁰ τὴν ἐκλογή τῶν ἑπτὰ διακόνων (Πράξ. 6, 1-6) καὶ τὴ χειροτονία διακόνων καὶ διακονισῶν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελεσιουργίας τῆς Θ. Εὐχαριστίας¹²¹). Οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰ ἔργα τῆς χριστιανικῆς διακονίας καὶ ἀλληλεγγύης πρέπει νὰ ἐνισχύονται μὲ τὴ

119. Βλ. MEYER H.B., *Gottesdienst der Kirche 4: Eucharistie*, Regensburg 1989, σσ. 573-579.

120. ECKERT J., *Die Kollekte des Paulus für Jerusalem*, σπὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν F. Mussner ὑπὸ τὸν τίτλο: *Kontinuität und Einheit*, Freiburg 1981, σσ. 65-80. BETZ H. D., 2. Korinther 8 und 9, Gütersloh 1993. GEORGI D., *Die Geschichte der Kollekte des Paulus für Jerusalem*, Neukirchen²1994.

121. Βλ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., Ἡ «χειροτονία» ἢ «χειροθεσία» τῶν διακονισῶν, ἐν Ἀθήναις 1954, σσ. 50 ἔξ.

Θ. Εύχαριστία και να εμπνέονται από την αναιμάκτως συνεχιζόμενη θυσία του Χριστού, ο Όποιος «*οὐκ ἦλθε διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν Αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν*»¹²².

Γι' αὐτὸ σήμερα, ἐὰν οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ προβάλλουν τὴν Εὐχαριστιακὴν Caritas¹²³ καὶ ἐὰν οἱ (ιδίως νεο-)προτεστάντες τονίζουν (ὅπως λ.χ. οἱ Wilhelm Löhe καὶ Friedrich Heiler) τὸν εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα τοῦ διακονικοῦ ἔργου¹²⁴, πολὺ περισσότερο μέσα στὰ ὀρθόδοξα πλαίσια πρέπει νὰ κατανοηθεῖ ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀλληλεγγύη καὶ διακονία πρέπει νὰ μὴ ἐκφυλίζεται σὲ ἀναιμικὸ κοσμικὸ καὶ μάλιστα περιστατικὸ ἀλτρουϊστικὸ ἔργο, ἀλλὰ νὰ ὀργανώνεται συστηματικὰ συνδεδεμένο μὲ ἐνοριακὲς εὐχαριστιακὲς συνάξεις ὑπὸ τοὺς ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους καὶ καταρδευόμενο ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς τῆς Θείας Χάριτος.

Στὸ τέλος ἀφ' ἑνὸς πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι ὅλοι οἱ μνημονευθέντες κλάδοι τῆς Εὐχαριστιακῆς Θεολογίας ὡς ὁμόκεντροι εἶναι ἀλληλοπεριχωρούμενοι καὶ ἀλληλεξααρτώμενοι καὶ ἀφ' ἑτέρου, ἔστω παρεκβατικῶς, δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ ὑπομνησθεῖ γενικώτερα ὅτι στὴ Θεολογία δὲν ὑπάρχει κλάδος, πού ἔχει τὸ πρωτεῖο ἀπέναντι στοὺς ἄλλους. Ὅλοι συναρτῶνται μεταξύ τους. Δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ὑπάρχει ὁ ἕνας χωρὶς τοὺς ἄλλους. Καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ἀφετηριακὴ εὐχαριστιακὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας ἐρμηνεύεται καὶ κατανοεῖται μὲ τὴν ἀρμονικὴ συνεργασία ἄλλων ἐπὶ μέρους θεολογικῶν κλάδων, ἐκ τῶν ὁποίων δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξαιρεθοῦν οὔτε ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων καὶ ἡ Συγκριτικὴ Θρησκευσιολογία¹²⁵, πού παρουσιάζουν συμβολικὲς προτυπώσεις τῆς πανανθρωπίνης διαχρονικῆς προσδοκίας γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ συνάξη τῆς Ἐκκλησίας, μέσα στὴν ὁποία κατ' ἐξοχὴν βιώνουμε «*τὸ μυστήριον τοῦ θελήματος*» τοῦ Θεοῦ «*κατὰ τὴν εὐδοκίαν Αὐτοῦ, ἣν προέθετο... ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς*» (Ἐφ. 1,10) (παρόντα, μέλλοντα, ἔσχατα).

122. Ἀποστολικαὶ Διαταγαί, βιβλ. Γ', κεφ. ιθ', Migne Ἐ.Π., τόμ. 1, στ. 801-804.

123. POMPEY H., *Helfen aus der Kraft des Glaubens-Ökumenische und internationale Beiträge zur theologischen Grundlegung der Caritas*, Würzburg 1994.

124. ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. Δ., *Τὸ ποιμαντικὸν καὶ ἱεραποστολικὸν ἔργον τοῦ Wilhelm Löhe* (Ἐξ ἀφορμῆς τῆς 200ετηρίδος τῆς γεννήσεως αὐτοῦ), Ἀθήνα, 2009.

125. Περισσότερα σχετικῶς βλ. στὸ ἔργο: ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ Λ., *Ἱστορία τῆς ἐποχῆς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξ ἐπόψεως παγκοσμίου καὶ πανθρησκειακῆς*, Ἀθήνα, 1958.